

سال هشتم • پاییز و زمستان ۱۴۰۱ • شماره ۱۷

Biannual Journal of Islamic Psychology

Vol. 8, No. 17, Autumn & Winter 2023

طراحی مدل ارتباط والد - نوجوان بر اساس منابع اسلامی

علی صادقی سرشت*

چکیده

رابطه، نیاز ذاتی انسان‌ها است که در بستر شکل‌گیری و تداوم نوع سالم آن، احساس امنیت، خودمختاری، عزت نفس، کارآمدی، تعهد، صمیمیت، جرئت‌ورزی و محدودیت‌پذیری در فرد از تولد تا بزرگسالی تأمین می‌شود. از این رو، تنظیم روابط، نقش مؤثری بر سلامت روانی فردی و جامعه نزدیک و دور دارد. دین اسلام نگاه ویژه‌ای به تنظیم این روابط در نهادهای مختلف، از جمله اولین و مهم‌ترین نهاد ارتباطی، یعنی خانواده، در قالب ارتباط والد - نوجوان دارد. هدف پژوهش حاضر تبیین مدل ارتباطی والد - فرزندی بر اساس منابع اسلامی برای سازمان‌دهی ارتباطات بین فردی والدین با فرزندان نوجوان آن‌ها است. در این پژوهش، از روش تحلیل مفهومی محتوایی استفاده شد. همچنین، از شاخص روایی محتوا (CVI) و نسبت روایی محتوا (CVR) برای تأیید روایی استنباط به‌عمل‌آمده مبتنی بر نظر ده کارشناس خبره استفاده شد. یافته‌ها نشان داد مدل ارتباط والد - نوجوان، مبتنی بر عقل‌ورزی ارتباطی است. در مدل عقل‌ورزی ارتباطی، مؤلفه‌های ساختی شامل «احسان‌ورزی» و «پرهیز از اسانه‌ورزی» و مؤلفه‌های نگه‌داری شامل «استبشار» و «شکرورزی» و مؤلفه‌های بازساختی ارتباط شامل «استغفار» و «صبرورزی - غفران» به صورت مجموعه‌ای و توأمان به کار گرفته شد. همچنین میزان CVI و CVR به‌دست‌آمده بالا بود که بیانگر صحت استنباط چهار موقعیت ارتباطی در حد کاملاً مطلوب از روایت مورد استناد است.

کلیدواژه‌ها: رابطه، والد، نوجوان، مدل، منابع اسلامی.

* استادیار گروه روان‌شناسی اسلامی، پژوهشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران | sad13566@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۱۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۱۶

مقدمه

میزان مرگ و میر در بین اطفالی که در شیرخوارگاه‌ها نیازهای بدنی‌شان برطرف می‌شود ولی از تعامل اجتماعی بی‌بهره‌اند و چندان در معرض توجه دیگران قرار نمی‌گیرند، بیشتر است (اشپیتز،^۱ ۱۹۴۵، به نقل از: فرانزوی، ۱۳۸۶، ص ۲۳۱). پژوهش‌های باکوین^۲ (به نقل از: وان‌درهورست، ۲۰۱۱، ص ۴۴) نیز نشان داد میزان مرگ و میر کودکان بستری در بیمارستان که از رابطه با والدینشان محروم شده‌اند، ۲۰ تا ۲۵ درصد بیش از سایر کودکان در همان وضعیت مشابه است؛ بی‌شک محرومیت چنین کودکانی از روابط با والدین به عنوان مهم‌ترین منبع برای رسیدن به زندگی رضامندانه و بهیاشی و در نتیجه سلامت روانی عامل مهمی در وضعیت مذکور است (نک: ریس و گابل، ۲۰۰۳، ص ۱۱۴)، چراکه پیوندجویی نیاز ذاتی انسان‌ها است (بالدوین،^۵ ۲۰۰۰) و ارضانشدن این نیاز عمیق روانی به احساس تعلق و پیوند با دیگران (رافی،^۶ ۲۰۱۲) می‌تواند سبب بروز مشکلات و اختلالات گوناگون روانی شود.

نیاز به رابطه مختص دوران کودکی نیست و در ادامه مسیر زندگی هم دیده می‌شود تا جایی که نوجوانان به طور متوسط ۷۵ درصد از زمان بیداریشان را با دیگران می‌گذرانند (لارسون و همکارانش، ۱۹۸۲، به نقل از: فرانزوی، ۱۳۸۶، ص ۲۳۰). شروع روابط از خانواده (والدین به عنوان اولین و مهم‌ترین موضوعات دلبستگی) و مسیر گسترش این روابط به دوست‌یابی در کودکی، عضویت‌یافتن در گروه همسالان در نوجوانی، روابط عاشقانه در جوانی، روابط شغلی، روابط اجتماعی و در کنار اینها رابطه با خداوند، امام، و ولی فقیه است.

اصیل و اولیه بودن رابطه والد - فرزندی سبب شده است از همان نخست مباحث ارتباطی والد - فرزند به شدت محل توجه روان‌شناسان قرار گیرد؛ روان‌شناسان در راستای تعریف و تبیین این رابطه اصیل مطالعات نظام‌مندی را نخست تحت عنوان «مباحث فرزندپروری» از دهه‌های آغازین قرن بیستم آغاز کردند (نک: باقری، ۱۳۹۲، ص ۷). آغازگر این مطالعات را پژوهش میدانی کورت لوین^۷ درباره انواع سبک‌های مدیریتی می‌دانند که به سه سبک خودکامه، دموکراتیک، و آزاد و

1. Spitz, R

2. Bakwin, H

3. Van der Horst, F. C

4. Reis, H. T.; Gable, S. L

5. Baldwin, D. A

6. Roffey, S

7. Lewin, K

بی‌عنان در مدیریت رسید و همین سه سبک بعدها ریشه نگاه طبقه‌ای (سنخ‌مدارانه) به سبک‌های فرزندپروری شد که از جمله در کتاب تربیت کودک اثر آدلر^۱ (۱۹۳۰) سه سنخ فرزندپروری سخت‌گیرانه، نازپرورانه، و مسامحه‌گرانه مطرح شد (نک: همان). در تبیین ادامه مسیر پژوهش‌های سنخ‌مدارانه انجام‌شده، اسپرا^۲ (۲۰۰۵)، به نقل از: سیندرز و ترنر، ۲۰۱۸، ص ۴) ضمن ارائه خلاصه‌ای از تاریخچه مطالعات نظام‌مند فرزندپروری، از بامریند^۳ (۱۹۷۱) به عنوان یکی از اثرگذارترین افراد در توسعه مباحث فرزندپروری سنخ‌مدارانه (به دلیل تبیین سبک‌های سه‌گانه استبدادی، سهل‌گیرانه و مقتدرانه در فرزندپروری) یاد می‌کند و در ادامه از مکویی و مارتین^۴ (۱۹۸۳) نام می‌برد که نظریه بامریند را تکمیل کردند و چهار سبک تربیتی را بر اساس میزان پاسخ‌گویی و میزان انتظارات معرفی کردند (سبک‌های فرزندپروری مستبدانه، سهل‌گیرانه، مسامحه‌کارانه، و مقتدرانه). در این میان، در فاصله زمانی پژوهش‌های بامریند تا پژوهش‌های تکمیلی مکویی و مارتین، خط سیر پژوهشی دیگری نیز با پژوهش‌های افرادی همچون شیفر^۵ (۱۹۵۹)، تائوش و تائوش^۶ (۱۹۷۰)، و اشتیاف، هرمان، اشتیاف و اشتکر^۷ (۱۹۷۲) شروع به کار کرد که با انتقاد به نگاه سنخ‌مدارانه داشتن به شیوه‌های فرزندپروری، بر نگاه ابعادی به مقوله فرزندپروری تأکید کردند، یعنی تأکید بر ابعادی که مبنا و اساس طبقه‌بندی‌ها هستند؛ ابعادی همچون بعد حمایت عاطفی و بُعد کنترل، یا بُعد رهبری (کنترل، اقتدار) و بُعد عاطفی (گرمی، مهر، دلبستگی)، یا بُعد حمایت و بُعد سخت‌گیری (نک: باقری، ۱۳۹۲، ص ۹).

بعد از دهه هفتاد و هشتاد قرن بیستم، اسپرا (۲۰۰۵)، به نقل از: سیندرز و ترنر، ۲۰۱۸، ص ۴) به رویش نگاه جدیدی در تکمیل پژوهش‌های سابق اشاره می‌کند که عبارت است از پژوهش‌های دارلینگ و استنبرگ^۸ (۱۹۹۳) که فارغ از توجه به سبک فرزندپروری، به تکالیف والدین هم (تبیین وظایف خاص والدین برای اجتماعی کردن فرزندان) اشاره می‌کند و در آخر، اسپرا می‌گوید ادامه مسیر پژوهش‌های مربوط به فرزندپروری و تکالیف والدین، راجع به رشد اجتماعی، هیجانی، رفتاری و آموزشی فرزندان است.

1. Adler, A

2. Spera, C

3. Baumrind, D

4. Maccoby, E. E.; Martin, J. A

5. Schaefer, E. S

6. Tausch, A. M.; Tausch, R

7. Stapf, K. H.; Herrmann, T.; Stapf, A.; Stäcker, K. H

8. Darling, N.; Steinberg, L

در تکمیل خط سیر فوق، از اواخر دهه هشتم قرن بیست، به تدریج پژوهشگران به جای تأکید صرف بر تأثیرگذاری کیفیت فرزندپروری والدین در ارضای نیاز ذاتی پیوندجویی و ارتباطی فرزند، بر اهمیت روابط متقابل بین والد - فرزند در شکل‌گیری تربیت فرزندان (نک: گریوسیک، گودنآو، ۱۹۹۴، به نقل از: باقری، ۱۳۹۲، ص ۱۱) و تأمین این نیاز ذاتی ارتباطی تأکید کردند. در این رویکرد جدید به فرآیند تربیت فرزندان، افزون بر نقش ارتباط والد - فرزند، به نقش فعال خود کودک (نیازها و مهارت‌های فرزند و نحوه ادراک او از رفتار تربیتی والدین که بر سیر تحول از طریق تقلید و درونی‌سازی تأثیرگذار خواهد بود) نیز توجه شده است (همان).

از سویی، در زمینه پژوهش‌های داخلی، برخی به دنبال تعیین عوامل اثرگذار در شکل‌گیری فرزندپروری از نگاه اسلامی بوده‌اند (باقری، ۱۳۹۲، ص ۲۴؛ مکتوبیان و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۱۳۴ - ۱۳۵)، برخی به تبیین اصول فرزندپروری از نگاه اسلامی پرداخته‌اند (همت بناری، ۱۳۹۴، ص ۱۳۵)، برخی به وظایف خانواده و والدین تحت عنوان «راهکارهای ارتقای سلامت روان در خانواده» توجه کرده‌اند (نجفی، فقیهی، رهنما، ۱۳۹۴)، برخی سبک‌های مختلف فرزندپروری (مستبدانه، سهل‌گیرانه، مسامحه‌کارانه، مقتدرانه) را مقایسه، و آن را از منظر اسلامی نقد کرده‌اند (کوخایی و رودمقدس، ۱۳۹۵، ص ۱۴۸ - ۱۴۹)، و برخی هم نقش تک‌والد (پدر و مادر) در منابع اسلامی را بررسی و تبیین کرده‌اند (همتی و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۱۰؛ سراقی و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۱۳)؛ نظر به اهمیت توجه‌داشتن به مبانی فرهنگی و مذهبی در هر جامعه برای ارائه مدل‌های مفهومی روان‌شناختی متناسب با آن جامعه، انبوه آیات و روایات مربوط به شکل‌دهی ارتباط بین فردی مطلوب و سالم، از جمله ارتباط والد - نوجوان، و اهتمام‌نداشتن فعالیت‌های پژوهشی موجود^۱ در حوزه فرزندپروری داخل کشور به ارائه مدل ارتباطی والد - فرزندی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی، این پژوهش ضروری می‌نماید. بر این اساس، پژوهش حاضر در پی آن است که مبتنی بر آیات و روایات، مدل ارتباط والد - نوجوان از نگاه اسلام را تبیین، و مؤلفه‌های اساسی اش را شناسایی کند. ارتباط والد - نوجوان، مجموعه‌ای از کنش‌ها و واکنش‌های کلامی و غیرکلامی در راستای ایجاد، حفظ و بازسازی ارتباط والد - نوجوان است.

1. Grusec, J. E.; Goodnow, J. J

۲. پژوهش‌های مذکور، علی‌رغم تفاوت‌هایی که از جهت نوع ورود (نگاه ابعادی، مؤلفه‌ای، ارائه اصول، ارائه راهکار، مقایسه‌ای، تبیین نقش‌ها) به بحث فرزندپروری داشته‌اند، در این موضوع مشترک‌اند که هیچ‌کدام در صدد تبیین مدل ارتباطی دوسویه والد - فرزندی بر اساس منابع اسلامی نبوده‌اند.

روش پژوهش

طرح پژوهش مقاله حاضر، طرح متوالی - اکتشافی^۱ بوده است؛ طرح متوالی - اکتشافی یکی از انواع روش‌های ترکیبی است که در آن، ابتدا داده‌های کیفی گردآوری و تحلیل می‌شود، سپس در مرحله دوم داده‌های کمی گردآوری و تحلیل می‌شود و در نهایت، هر دو تحلیل کیفی و کمی یک جا تفسیر می‌شود (محمدپور و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۸۳). در پژوهش حاضر، در مرحله کیفی از روش اجتهاد دینی و در مرحله کمی از روش توصیفی (غیرآزمایشی) از نوع تحقیق پیمایشی^۲ (برای بررسی روایی محتوای مؤلفه‌های مفهومی مدل ارتباطی والد - فرزند) استفاده شد. در مرحله کیفی، به منظور تحلیل مفهومی و محتوایی مدل ارتباطی والد - فرزند در متون اسلامی از روش اجتهاد دینی استفاده شد. افزون بر فقه، روش اجتهادی در همه عرصه‌های علوم و معارف دینی همچون کلام، اخلاق، و از جمله علوم انسانی قابل استفاده است (نک: علی‌پور و حسنی، ۱۳۹۴، ص ۶). چراکه معارف غیرفقهی، در قالب متون نوشتاری و در همان ساختار و سیاق متون فقهی به ما عرضه شده، و از همین رو، فرآیند و اصول و قواعد تدوین شده در اجتهاد به کار فهم و اکتشاف این دست از معارف نیز می‌آید (همان، ص ۲۳). روش اجتهاد دینی عبارت است از پژوهش، سنجش، استدلال، و اکتشاف گزاره‌های دینی بر مبنای دو منبع کتاب (قرآن) و سنت، و با به‌کارگیری چهار دلیل کتاب، سنت، عقل و اجماع (علی‌پور و حسنی، ۱۳۹۴، ص ۱۷). در مرحله کمی هم، در راستای روایی سنجی از شاخص روایی محتوا^۳ (CVI) به عنوان یکی از روشن‌ترین و قابل اعتمادترین روش‌ها در گرفتن نظر کارشناسان (دسشاردنس و بُلوت،^۴ ۲۰۱۸، ص ۴۷) و نیز شاخص نسبت روایی محتوا^۵ (CVR) برای اعتبارسنجی یافته‌های تحلیل محتوای کیفی استفاده شد.

بر اساس روش اجتهاد دینی، آموزه‌های اسلامی در موضوع ارتباط والد - نوجوان و ویژگی‌های آن گردآوری، دسته‌بندی اولیه، تلفیق، تجزیه و تحلیل شد و روابط فرضی آنها در قالب مدلی مفهومی ارائه شد. در مسیر اجرای روش اجتهاد دینی برای استخراج مؤلفه‌های مفهومی مدل ارتباطی والد - فرزند، تبیین ساختار مفهومی آن، و تحلیل مؤلفه‌های مدل ارتباطی والد - فرزند، از قواعد کشف و شرح دلالت‌های متن به طور عام (یعنی قوانین ادبی اعم از قواعد صرفی، نحوی،

1. Sequential-Exploratory Mixed Methods Design

2. Survey Research

3. Content Validity Index

4. Desjardins, C. D.; Bulut, O

5. Content Validity Ratio

بلاغی، فصاحتی و معانی و بیان)، قواعد کشف دلالت متن به طور خاص (یعنی برداشت از متن آیه و روایت با توجه به قواعد لازم همچون توجه به قرائن عقلی و مقالی، اعم از متصل و منفصل)، و نیز قیاس منطقی استفاده شد (علی‌پور و حسنی، ۱۳۹۴، ص ۶۷ - ۶۸). جامعه در این پژوهش، از منابع مذکور، کلیه جملات توصیفی و تبیینی موجود در آیات، و روایات منابع روایی درجه «الف» و «ب» به عنوان منابع اصلی و منابع روایی درجه «ج» به عنوان مؤیدات روایات درجه الف و ب (طباطبایی، ۱۳۹۰، ص ۲۶۵ - ۲۸۶) در این پژوهش بوده است. روش نمونه‌گیری، متن خوانی باز بوده، و ملاک جملات انتخاب شده از آیات و روایات و اینکه آیه یا روایتی امکان حضور در نمونه پژوهش را داشته باشد ارتباط داشتن با موضوع ارتباط بین فردی و به طور خاص تر ارتباط والد - نوجوان بود. بر این اساس، در پژوهش حاضر، با بررسی بیش از پنج هزار آیه و روایت که در بررسی اولیه مربوط به حوزه ارتباط بین فردی قلمداد می‌شد، در نهایت هزار و پنجاه آیه و روایت که صریح تر به کلیت بحث ویژگی‌های ارتباط سالم بین فردی و به طور خاص به ویژگی‌های ارتباط سالم والد - فرزندی به صورت‌های مختلف پرداخته بودند بررسی تکمیلی شد.

یافته‌های پژوهش

نظر به انبوه آیات و روایات موجود در منابع اسلامی در قلمرو ارتباط میان فردی به صورت کلی و نیز به صورت خاص تر در حوزه رابطه والد - فرزندی، در مسیر تدوین مدل ارتباط والد - نوجوان نخست مفاهیم اولیه مرتبط به حوزه ارتباط میان فردی به صورت کلی شناسایی و تحلیل شد. در نتیجه، با استفاده از آیات و روایات ارتباطی خانواده حدیث شکل گرفت و در نهایت دو مطلب نمایان شد که در ادامه ذکر می‌شود.

الف) موقعیت‌های ارتباطی چهارگانه در ارتباط والد - نوجوان

رابطه والد - فرزندی به عنوان زیرمجموعه‌ای از رابطه بین فردی مطرح است. بررسی آیات و روایات مرتبط با بحث ارتباط بین فردی به صورت کلی و نیز بحث رابطه والد - فرزندی به صورت خاص تر، مجموعه‌ای از توصیه‌ها، راهبردها و راهکارهای منابع اسلامی را درباره ایجاد یا بازسازی ارتباط بین فردی سالم والد - فرزندی نشان می‌دهد که در قالب دو مطلب از آیات و روایات استخراج شد. مطلب نخست آنکه، این مجموعه را می‌توان مجموعه‌ای از واداری‌ها و بازداری‌های کنشی و واکنشی دانست که در چهار موقعیت مختلف اما مکمل متصور است: ۱. خلق موقعیت

خوشایند برای طرف مقابل که تحقق آن نیازمند کنش‌های سالم ارتباطی از سوی والد/فرزند است؛
 ۲. پرهیز از خلق موقعیت ناخوشایند برای طرف مقابل که تحقق آن نیازمند بازداری از کنش‌های
 مرضی است؛ ۳. مواجهه سالم با موقعیت خوشایند خلق‌شده از سوی طرف مقابل؛ و ۴. مواجهه
 سالم با موقعیت ناخوشایند خلق‌شده از سوی طرف مقابل که تحقق دو موقعیت اخیر نیازمند ارائه
 واکنش‌های سالم ارتباطی است.

مطلب دوم آنکه، در امتداد نمایان‌شدن مطلب قبلی، محقق به سه روایت^۱ (مجلسی، بی‌تا، ج ۶۶،
 ص ۳۹۵؛ کراچی، ۱۳۹۴، ص ۵۰؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۱۲۷)؛ دست یافت که استنباط موقعیت‌های
 ارتباطی مذکور از آنها ممکن بود و در بین این روایات روایتی از رسول خدا ﷺ که جامع‌تر بود و
 چهار موقعیت ارتباطی را می‌شد از آن صریح‌تر استنباط کرد به عنوان روایت مبنا قرار گرفت. برای
 اطمینان از فرآیند استنباط چهار موقعیت ارتباطی از روایت مذکور در مرحله کارشناسی به نظر ۱۰
 نفر از کارشناسان خبره رسید که آن را تأیید کردند. نتایج آن در جدول ۱ به نمایش درآمده است.
 شایان ذکر است که بررسی رجالی روایت مذکور نشان از اعتبار سندی این روایت دارد.^۲

۴

طراحی مدل ارتباط والد - نوجوان بر اساس منابع اسلامی

۱. سه روایت که تقریباً یک مضمون مشترک را با تفاوتی اندک مطرح می‌کنند: الف. «عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيِّ الْبَاقِرِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ سئِلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ خِيَارِ الْعِبَادِ فَقَالَ الَّذِي إِذَا أَحْسَنُوا اسْتَبَشَرُوا وَإِذَا أَسَاءُوا اسْتَغْفَرُوا وَإِذَا أَعْطَوْا شَكَرُوا وَإِذَا ابْتُلُوا صَبَرُوا وَإِذَا غَضِبُوا عَفَرُوا»؛ ۲. «وَأُورِي أَنَّهُ سئِلَ الْعَالِمَ عَنْ - خِيَارِ الْعِبَادِ فَقَالَ الَّذِي إِذَا أَحْسَنُوا اسْتَبَشَرُوا وَإِذَا أَسَاءُوا اسْتَغْفَرُوا وَإِذَا أَعْطَوْا شَكَرُوا وَإِذَا ابْتُلُوا صَبَرُوا وَإِذَا غَضِبُوا عَفَرُوا» (مجلسی، بی‌تا، ج ۶۶، ص ۳۹۵)؛ ۳. «وَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: خِيَارُ الْعِبَادِ مَنْ تَجَمَّعَ فِيهِ خَمْسٌ خِصَالٍ الَّذِي إِذَا أَحْسَنُوا اسْتَبَشَرُوا وَإِذَا أَسَاءُوا اسْتَغْفَرُوا وَإِذَا أَعْطَوْا شَكَرُوا وَإِذَا ابْتُلُوا صَبَرُوا وَإِذَا غَضِبُوا عَفَرُوا» (کراچی، ۱۳۹۴، ص ۵۰)؛ ب. «يَا ابْنَ مَسْعُودٍ إِذَا ابْتُلُوا صَبَرُوا - وَإِذَا أَعْطَوْا شَكَرُوا وَإِذَا حَكَمُوا عَدَلُوا وَإِذَا قَالُوا صَدَقُوا وَإِذَا عَاهَدُوا وَفُوا - وَإِذَا أَسَاءُوا اسْتَغْفَرُوا وَإِذَا أَحْسَنُوا اسْتَبَشَرُوا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَاماً - وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَاماً - وَ الَّذِي يَمِينُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَقِيَامًا وَيَقُولُونَ لِلنَّاسِ خَيْرًا» (مجلسی، بی‌تا، ج ۷۴، ص ۹۵)؛ ج. «أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ صَالِحِ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ أَبِي بَنِي تَعْلَبٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خِيَارُ أُمَّتِي الَّذِي إِذَا سَافَرُوا أَقْطَرُوا وَقَصَّرُوا وَإِذَا أَحْسَنُوا اسْتَبَشَرُوا وَإِذَا أَسَاءُوا اسْتَغْفَرُوا وَ شَرَّ أُمَّتِي الَّذِي وَلِدُوا فِي الرَّعْمِ وَ غَدُوا بِهِ يَأْكُلُونَ طَيْبَ الطَّعَامِ وَيَلْبَسُونَ لَيْنَ الثِّيَابِ وَإِذَا تَكَلَّمُوا لَمْ يَضُدُّوا» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۱۲۷).

۲. بررسی سندهای موجود روایت، حاکی از آن است که در مجموع، سند روایت محل بحث معتبر است. روایت مذکور با سه سند در کتب کافی، من لا یحضره الفقیه، و خصال ذکر شده است؛ سند کافی: أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ صَالِحِ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ أَبِي بَنِي تَعْلَبٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۱۲۷). سند من لا یحضره الفقیه: أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ صَالِحِ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ أَبِي بَنِي تَعْلَبٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ (ابن بابویه قمی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۱۴۱)؛ سند خصال: عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ مُهْرَانَ عَنْ سَيْفِ بْنِ عَمِيرَةَ عَنْ سَلِيمَانَ بْنِ عَمْرٍو النَّخَعِيِّ قَالَ وَ حَدَّثَنِي الْحُسَيْنُ بْنُ سَيْفٍ عَنْ أُخْبِيهِ عَلِيِّ بْنِ سَلِيمَانَ عَنْ دَكْرَةَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ (همو، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۳۱۷).

جدول ۱: شاخص و نسبت روایی محتوا برای موقعیت‌های ارتباطی مفروض به منظور شکل‌دادن رابطه سالم در مدل ارتباط بین فردی

CVR	CVI	تعداد کارشناسان موافق		تعداد کارشناسان مخالف		موقعیت‌های چهارگانه
		مطابقت	ضرورت	مطابقت	ضرورت	
۱	۱	۰	۰	۱۰	۱۰	خلق موقعیت خوشایند برای طرف مقابل
۱	۱	۰	۰	۱۰	۱۰	پرهیز از خلق موقعیت ناخوشایند برای طرف مقابل
۱	۱	۰	۰	۱۰	۱۰	مواجهه با موقعیت خوشایند خلق شده از سوی طرف مقابل
۱	۱	۰	۰	۱۰	۱۰	مواجهه با موقعیت ناخوشایند خلق شده از سوی طرف مقابل
۱	۱					میانگین کل

در ادامه شرح چهار موقعیت ارتباطی والد - فرزندی بر اساس روایت مبنا در جدول ۲ نمایش

داده شده است.

جدول ۲: چهار موقعیت ارتباطی والد - فرزند بر اساس منابع اسلامی

موقعیت ارتباطی	متن روایت	نوع دلالت
خلق موقعیت خوشایند	إِذَا أَحْسَنُوا	دلالت مطابقی
پرهیز از خلق موقعیت ناخوشایند	إِذَا أَسَاءُوا	دلالت التزامی
مواجهه با موقعیت خوشایند	إِذَا أَعْطُوا	دلالت مطابقی
مواجهه با موقعیت ناخوشایند	إِذَا ابْتُلُوا / إِذَا غَضِبُوا	دلالت مطابقی

رسول خدا ﷺ در این روایت می‌فرماید: «بهترین بندگان خدا کسانی هستند که هنگامی که خوش رفتاری کنند شادمان گردند (دلالت مطابقی به خلق موقعیت خوشایند) و چون بدکرداری کنند آموزش جویند (دلالت التزامی بر پرهیز از خلق موقعیت ناخوشایند) و چون خوبی ببینند دریابند شکرگزارند (دلالت مطابقی بر شیوه مواجهه عقل‌ورزانه با موقعیت خوشایند) و چون گرفتار شوند شکیبیا باشند و چون خشم گیرند درگذرند (دلالت مطابقی این دو حالت بر شیوه مواجهه عقل‌ورزانه با موقعیت ناخوشایند)»^۱ (ابن بابویه قمی، ۱۴۰۰، ص ۱۰؛ همو، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۳۱۷؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۲۴۰؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۵، ص ۱۹۱).

همچنین، الف. تحلیل روایت مذکور مشخص می‌کند که مفاهیم کنشی و واکنشی که در این روایت برای هر یک از موقعیت‌های چهارگانه ذکر شده همگی در صدد ترسیم راهبردهای

۱. «سُئِلَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ عَنْ خِيَارِ الْعِبَادِ فَقَالَ الَّذِينَ إِذَا أَحْسَنُوا اسْتَبْسَرُوا وَإِذَا أَسَاءُوا اسْتَعْفَرُوا وَإِذَا أَعْطُوا شَكَرُوا وَإِذَا ابْتُلُوا صَبَرُوا وَإِذَا غَضِبُوا عَفَرُوا».

لازم نظم‌دهی به ارتباط و اجرای مهارگری‌های لازم در ارتباط است؛ و ب. بررسی‌های دینی حاکی از آن است که عقل آدمی به عنوان مخاطب اصلی آموزه‌های دینی^۱ (مجلسی، بی‌تا، ج ۱، ص ۹۷) نقش مهمی در تنظیم ارتباطات میان‌فردی بر اساس این باید و نبایدها دارد؛ ج. نظر به اینکه رابطه والد - فرزندی یکی از انواع روابط بین‌فردی^۲ است، در این رابطه نیز چهار حالت ارتباطی متصور است. مجموع آیات و روایات موجود در رابطه والد - فرزندی نیز بر وجود این چهار موقعیت صحنه می‌گذارد.

ب) کنش‌ها و واکنش‌های رابطه والد - فرزندی

مجموع کنش‌ها و واکنش‌های عقل‌ورزی ارتباطی در جدول ۳ نشان داده شده است.

جدول ۳: کنش‌ها و واکنش‌های عقل‌ورزی ارتباطی در منابع اسلامی

واکنش	کنش
استبشروا	إِذَا أَحْسَنُوا
استغفروا	إِذَا أَسَاءُوا
شکروا	إِذَا أَعْطُوا
صبروا / غفروا	إِذَا ابْتُلُوا / إِذَا غَضِبُوا

بر این اساس، عقل‌ورزی ارتباطی سبب می‌شود در روابط والد - فرزندی، والد یا فرزند «کنش احسان‌ورزی» در حق طرف مقابل داشته باشد؛ و به این کنش خود «واکنش استبشار» نشان دهد؛ از سویی، عقل‌ورزی ارتباطی سبب می‌شود اگر والد یا فرزند «کنش اسائه‌ورزی» به طرف مقابل نشان دهد به این کنش خود «واکنش استغفار» نشان دهد؛ همچنین، عقل‌ورزی ارتباطی سبب می‌شود اگر والد یا فرزند با «کنش اعطا» از سوی طرف مقابل مواجه شد، «واکنش شکرگزاری» نشان دهد و اگر با «کنش ابتلا‌آوری / غضب‌آوری» از سوی طرف مقابل مواجه شد، «واکنش صبرورزی / غفران» از خود نشان دهد. روشن است که در فرآیند مذکور هر کدام از طرفین می‌توانند در جایگاه فرد مد نظر و دیگری در جایگاه طرف مقابل در نظر گرفته شوند و بالعکس؛ بر این اساس، مفاهیم اساسی در روایت مذکور مطرح شده است که می‌تواند شکل‌دهنده مؤلفه‌های عقل‌ورزی ارتباطی باشد.

۱. «قال رسول الله ﷺ: بِكَ أَثِيْبٌ وَبِكَ أَعَاقِبُ وَبِكَ أَخْتَدُ وَبِكَ أُعْطَى.»

۲. همچون رابطه زن - شوهر، رابطه دوستی، رابطه همکاری، رابطه امام - امت، رابطه ولی فقیه - امت، خالق - مخلوق.

مؤلفه‌های مدل ارتباط والد - نوجوان بر اساس منابع اسلامی

شکل‌گیری ارتباط سالم والد - فرزندی نیازمند مبتنی‌کردن کنش‌ها و واکنش‌ها ارتباطی بر پایه عقل است. مجموع چهار کنش و واکنش ارتباطی مطرح در روایت مبنا را می‌توان بر اساس نقشی که در ساختن، نگهداری، یا اصلاح ارتباط والد - نوجوان دارند در قالب سه مؤلفه ارتباطی قرار داد. جدول ۴ این سه مؤلفه را نشان می‌دهد.

جدول ۴: مؤلفه‌های عقل‌ورزی ارتباطی بر اساس منابع اسلامی

مؤلفه‌های ساختی	مؤلفه‌های نگاه‌داری / بازساختی
احسان‌ورزی	استبشار
مواجهه با احسان (اعطا)	مؤلفه‌های نگاه‌داری
پرهیز از اسائه‌ورزی	شکرورزی
مواجهه با اسائه (پرهیز از ابتلاهی / غضب‌آوری)	مؤلفه‌های بازساختی
	استغفار
	صبرورزی - غفران

بر اساس جدول ۴، مؤلفه‌های سه‌گانه در ارتباط سالم، که محصول عقل‌ورزی ارتباطی است، مشتمل بر سه مجموعه از مؤلفه‌ها است: ۱. مؤلفه‌های ساختی «احسان‌ورزی» و «پرهیز از اسائه‌ورزی» (که برای ساخته‌شدن ارتباط سالم لازم است)؛ ۲. مؤلفه‌های نگاه‌داری «استبشار» و «شکرورزی» (که نتیجه حاصل از مؤلفه‌های ساختی را تداوم می‌بخشد و از ارتباط سالم نگاه‌داری می‌کند)؛ و ۳. مؤلفه‌های بازساختی «استغفار» و «صبرورزی - غفران» (که به بازسازی ارتباطی می‌پردازد که در آن از جانب یکی یا هر دو طرف رابطه اسائه‌ورزی بروز کرده است).

الف) مؤلفه‌های ساختی مدل ارتباط والد - نوجوان

برای ساختن ارتباط سالم بین والد - فرزند نخست نیازمند تحقق مؤلفه‌های ساختی یا همان مؤلفه‌های ساختی عقل‌ورزی ارتباطی هستیم که عبارت‌اند از «احسان‌ورزی»، که نوعی واداری فعالانه عقلانی برای خلق موقعیت خوشایند است و نیز «پرهیز از اسائه‌ورزی» که نوعی بازداری فعالانه عقلانی به منظور جلوگیری از خلق موقعیت ناخوشایند برای طرف مقابل است. در ادامه، به تبیین این دو مؤلفه می‌پردازیم.

۱. مؤلفه احسان‌ورزی

احسان‌ورزی در عقل‌ورزی ریشه دارد^۱ (تمیمی، ۱۳۶۶، ح ۸۷۰۵)، و از نشانه‌های کمال عقل

۱. «ذُو الْعَقْلِ لَا يَنْكُثُ إِلَّا عَنِ الْاِحْتِمَالِ وَالْاِحْتِمَالِ وَالْاِحْتِمَالِ».

است^۱ (مجلسی، بی تا، ج ۶۴، ص ۲۹۶ - ۲۹۷). برای تحقق مؤلفه احسان‌ورزی در رابطه چه شناخت‌ها و اعمالی ضرورت دارد؟

شناخت و آگاهی از احسان‌ورزی: شناخت و آگاهی از احسان‌ورزی (احسان‌شناسی) راهبرد شناختی احسان‌ورزی است و مراد از آن، شناخت مهم‌ترین راهبردهای احسان‌ورزی به طرف مقابل در رابطه است. احسان‌ورزی جزء حقوق طرف مقابل در رابطه میان فردی است که رعایت آن لازم است^۲ (ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۲۷۱). ثانیاً «محبّت‌ورزی»^۳ (تمیمی، ۱۳۶۶، ج ۸۸۰۹) و «احترام‌گذاری»^۴ (همان، ح ۱۱۰۳۲؛ ابن‌بابویه، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۳۹۲) به طرف مقابل به منظور ایجاد حالات روانی خوشایند در طرف مقابل، مهم‌ترین راهبردهای احسان‌ورزی در رابطه است. در رابطه والد - فرزند، محبت‌ورزی والدین به فرزندان امری الاهی است^۵ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۶، ص ۴۹) که جزء حقوق آنها است^۶ (ابن‌بابویه، ۱۴۰۰، ص ۳۷۴) و تحقق آن زمینه‌ساز مهرورزی الاهی به والدین^۷ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۶، ص ۵۰)، ورود به بهشت^۸ (مجلسی، بی تا، ج ۱۰۴، ص ۹۷) و شرط لازم برای مشمول مهر الاهی شدن است^۹ (متقی هندی، ۱۳۹۹، ج ۵۹۶۹؛ تمیمی، ۱۳۶۶، ج ۶۲۵۵) و در مقابل بی‌محبتی به فرزندان عامل عذاب الاهی است^{۱۰} (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۶، ص ۵۰). از سویی در دین بر محبت‌ورزی

۱. امام صادق علیه السلام: «لَا يَكُونُ الْمُؤْمِنُ مُؤْمِنًا حَتَّىٰ يَكُونَ كَامِلَ الْعَقْلِ وَلَا يَكُونُ كَامِلَ الْعَقْلِ حَتَّىٰ يَكُونَ فِيهِ عَشْرُ خِصَالٍ الْخَيْرِ مِنْهُ مَأْمُولٌ».
۲. امام سجاد علیه السلام: «وَأَمَّا حَقُّ أَهْلِ بَيْتِكَ عَائِمَةٌ... وَتَشْرُجُ خَنَاحَ الرَّحْمَةِ... وَتَأْتُلُهُمْ... وَأَنْزِلُهُمْ جَمِيعًا مِنْكَ مَنَازِلَهُمْ كَبِيرَهُمْ بِمَنْزِلَةِ الْوَالِدِ وَصَغِيرَهُمْ بِمَنْزِلَةِ الْوَلَدِ وَ أَوْسَطُهُمْ بِمَنْزِلَةِ الْأَخِ فَمَنْ أَتَاكَ تَعَاهُدْتَهُ بِالْظَّفِ وَرَحْمَةً وَصَلَّ أَحَاكَ بِمَا يَجِبُ لِلْأَخِ عَلَىٰ أَخِيهِ».
۳. امام علی علیه السلام: «الْإِحْسَانُ مَحَبَّةٌ».
۴. امام علی علیه السلام: «أَحْسِنُ رِعَايَةَ الْخُوَصَمَاتِ... فَإِنَّ رِعَايَةَ الْخُوَصَمَاتِ تُدَلُّ عَلَىٰ كَرَمِ النَّيْمَةِ». امام علی علیه السلام فی وَصِيَّتِهِ لِابْنِهِ مُحَمَّدٍ بِنِ الْحَنْفِيَّةِ: «يَا بُنَيَّ... لَا تُضَيِّعَنَّ حَقَّ أَخِيكَ اتِّكَالًا عَلَىٰ مَا بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ؛ فَإِنَّهُ لَيْسَ لَكَ بِأَخٍ مَنْ أَصَعَّتْ حَقُّهُ».
۵. رسول الله صلی الله علیه و آله: «أَجْبُوا الصَّبِيَانَ وَارْحَمُوهُمْ».
۶. امام سجاد علیه السلام: «وَحَقُّ الصَّغِيرِ رَحْمَتُهُ».
۷. امام صادق علیه السلام: «إِنَّ اللَّهَ لَيَرْحَمُ الْعَبْدَ لِيَشَدَّ حَبْتَهُ لَوْلَا ذَلِكَ».
۸. امام صادق علیه السلام: «قَالَ مُوسَىٰ بْنُ عِمْرَانَ علیه السلام: يَا رَبِّ، أَيُّ الْأَعْمَالِ أَفْضَلُ عِنْدَكَ؟ فَقَالَ: حُبُّ الْأَطْفَالِ، فَإِنِّي فَطَرْتُهُمْ عَلَىٰ تَوْحِيدِي، فَإِنِ امْتَنَّهُمْ أَدْخَلْتُهُمْ بِرَحْمَتِي جَنَّتِي».
۹. رسول الله صلی الله علیه و آله: «الرَّاحِمُونَ يَرْحَمُهُمُ الرَّحْمَنُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى، ارْحَمُوا مَنْ فِي الْأَرْضِ يَرْحَمَكُم مِّنَ السَّمَاءِ»؛ امام علی علیه السلام: «عَجِبْتُ لِمَنْ يَرْجُو رَحْمَةً مِّنْ قُوَّةِ كَيْفَ لَا يَرْحَمُ مَنْ دُونَهُ؟!».
۱۰. الإمام الصادق علیه السلام: «جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ صلی الله علیه و آله فَقَالَ: مَا قَبَّلْتُ صَبِيًّا قَطُّ. فَلَمَّا وُلِّيَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله: هَذَا رَجُلٌ عِنْدِي أَنَّهُ مِنَ أَهْلِ النَّارِ».

فرزندان به والدین تأکید، و عبادت محسوب شده است^۱ (مجلسی، بی‌تا، ج ۷۱، ص ۸۰ و ص ۴۰) و زمینه رستگاری فرزندان را فراهم می‌آورد. همچنین، در روابط والد - فرزند، دین بر احترام‌گذاری والدین به فرزندان تأکید کرده است^۲ (طبرسی، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۴۷۸) که آن هم از طریق توجه به حقوق فرزندان و رعایت آن محقق می‌شود^۳ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۶، ص ۴۸). از سوی دیگر، در دین بر احترام‌گذاری فرزندان به والدین تأکید شده^۴ (عنکبوت: ۸؛ مجلسی، بی‌تا، ج ۷۱، ص ۷۷ و ۷۵) و آن نیز از طریق توجه به حقوق والدین و رعایت آن محقق می‌شود^۵ (متقی هندی، ۱۳۹۹، ج ۱۶، ص ۴۴۴).

عمل احسان‌ورزی: برای تحقق عمل احسان‌ورزی، به تحقق رفتارهای (کنش‌های) محبت‌ورزانه و احترام‌گذاری کلامی و غیرکلامی نیاز است؛ کنش‌های کلامی محبت‌ورزانه و احترامی همچون نرمی در گفتار^۶ (تمیمی، ۱۳۶۶، ج ۹۹۴۶)، اظهار دوستی^۷ (مجلسی، بی‌تا، ج ۷۴، ص ۱۸۱)، خوش‌سخنی^۸ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۱۵۷)، دعای والدین برای فرزندان^۹ (مجلسی، بی‌تا، ج ۱۰۴، ص ۹۸) و بالعکس^{۱۰} (اسراء: ۲۴؛ بیهقی، ۱۴۲۱، ج ۶، ص ۲۰۱)، و خوش‌گویی در پشت سر^{۱۱} (همان، ج ۷۸، ص ۵۷)؛ کنش‌های

۱. رسول الله ﷺ «نَظَرُ الْوَالِدِ إِلَى وَالِدَيْهِ حُبًّا لَّهُمَا عِبَادَةٌ. امام صادق ﷺ - فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: «وَاحْفَظْ لَّهُمَا جَنَاحَ الدَّلِّ مِنَ الرِّخْمَةِ» - لَا تَمَلَأْ عَيْنَيْكَ مِنَ النَّظَرِ إِلَيْهِمَا إِلَّا بِرَحْمَةٍ وَرِقَّةٍ».
۲. رسول الله ﷺ «أَكْرِمُوا أَوْلَادَكُمْ... يَغْفِرْ لَكُمْ».
۳. رسول الله ﷺ «يَلْزِمُ الْوَالِدِينَ مِنَ الْعُقُوقِ لَوْلَدَيْهِمَا مَا يَلْزِمُ الْوَالِدَ لَّهُمَا مِنَ الْعُقُوقِ».
۴. «وَوَصِيَّتَا الْإِنْسَانِ يَلْزِمُهُ حُسْنًا. قَالَ الصَّادِقُ ﷺ: «بِرُّ الْوَالِدَيْنِ مِنْ حُسْنِ مَعْرِفَةِ الْعَبْدِ بِاللَّهِ إِذْ لَا عِبَادَةَ أَسْرَعُ بُلُوعًا بِصَاحِبِهَا إِلَى رِضَى اللَّهِ مِنْ حُرْمَةِ الْوَالِدَيْنِ الْمُسْلِمِينَ لَوْجِهَ اللَّهِ تَعَالَى لِأَنَّ حَقَّ الْوَالِدَيْنِ مُشْتَقٌّ مِنْ حَقِّ اللَّهِ تَعَالَى». عَنِ الرِّضَا ﷺ: «قَالَ حَزْرَمٌ اللَّهُ عُقُوقُ الْوَالِدَيْنِ - لِمَا فِيهِ مِنَ الْخُرُوجِ مِنَ التَّوْفِيقِ لِعِطَاعَةِ اللَّهِ ﷻ - وَالتَّوْفِيقُ لِلْوَالِدَيْنِ وَتَجَنُّبُ كَفْرِ التَّعَمَّةِ وَإِنْطَالِ الشُّكْرِ - وَ مَا يَدْعُو مِنْ ذَلِكَ إِلَى قِلَّةِ النَّسْلِ وَانْقِطَاعِهِ - لِمَا فِي الْعُقُوقِ مِنْ قِلَّةِ تَوْفِيقِ الْوَالِدَيْنِ - وَالْعُرْفَانِ بِحَقِّهِمَا - وَقَطْعِ الْأَرْحَامِ وَالزُّهْدِ مِنَ الْوَالِدَيْنِ فِي الْوَالِدِ - وَتَرْكِ التَّرْبِيَةِ بِعَلَّةِ تَرْكِ الْوَالِدِ بِرَّحْمًا».
۵. رسول الله ﷺ «يَلْزِمُ الْوَالِدَ مِنَ الْحَقُوقِ لَوْلَدِهِ مَا يَلْزِمُ الْوَالِدَ مِنَ الْحَقُوقِ لَوَالِدِهِ».
۶. امام علی ﷺ: «عَوَدَ لِسَانِكَ لِبَيْنِ الْكَلَامِ وَبَدَلَ السَّلَامِ يَكْتُمُ مَجْتَبُوكَ، وَيَقُلُّ مُبْغَضُوكَ».
۷. «مَرَّ رَجُلٌ فِي الْمَسْجِدِ وَأَبُو جَعْفَرٍ ﷺ جَالِسٌ وَأَبُو عَبْدِ اللَّهِ ﷺ، فَقَالَ لَهُ بَعْضُ جُلَسَائِهِ: وَاللَّهِ، إِنِّي لِأَجِبُ هَذَا الرَّجُلَ. قَالَ لَهُ أَبُو جَعْفَرٍ ﷺ: أَلَا فَاعْلَمُهُ؛ فَإِنَّهُ أَبْقَى لِلْمَوَدَّةِ، وَخَيْرٌ فِي الْأَلْفَةِ».
۸. الإمام الصادق ﷺ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: «وَالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا»: «الإِحْسَانُ أَنْ تُحْسِنَ صُحْبَتَهُمَا».
۹. رسول الله ﷺ «رَحِمَ اللَّهُ مَنْ أَعَانَ وَلَدَهُ عَلَى بَرِّهِ؛ وَهُوَ أَنْ يَعْفُوَ عَنْ سَبِّئَتِهِ، وَيَدْعُو لَهُ فِيمَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ اللَّهِ».
۱۰. «وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْنَاهُمَا كَمَا رَتَّبَانِي صَغِيرًا؛ يَا مَبْرَئِدَ خَدَّيْكَ ﷻ: «إِنَّ الرَّجُلَ لَيَمُوتُ وَالِدَاؤُهُ وَهُوَ عَاقٌّ لَّهُمَا، فَيَدْعُو لَهُمَا مِنْ بَعْدِهِمَا».
۱۱. امام علی ﷺ: «إِنَّ أَحْسَنَ مَا يَأْلَفُ بِهِ النَّاسُ قُلُوبَ أَوْلَادِهِمْ وَنَفَاقًا بِهِ الصُّغْنُ عَنْ قُلُوبِ أَعْدَائِهِمْ... وَالتَّقَنُّدُ فِي غَيْبَتِهِمْ».

غیرکلامی محبت و ورزانه و احترامی همچون خوش رویی^۱ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۶۴۳)، بوسیدن فرزند^۲ (کاشانی، ۱۳۷۸، ص ۳۴۳)، اهمیت دادن به میل غذایی فرزند^۳ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۱۲)، هدیه دادن^۴ (همان، ج ۵، ص ۱۴۴)، وفای به تعهد داده شده از سوی والدین^۵ (همان، ج ۶، ص ۵۰ و ۴۹) حتی برای فرزندان بدرفتار^۶ (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۲۴)، اختصاص زمان به بودن با فرزندان^۷ (متقی هندی، ۱۳۹۹، ج ۱، ص ۲۷۲؛ ابن بابویه، ۱۴۰۶، ص ۱۳۹)، عدالت ورزی بین فرزندان^۸ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۱۴۶؛ نسائی، ۱۴۱۱، ج ۶، ص ۲۹۴؛ طبرسی، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۴۷۳)، توسعه رفاه فرزندان در حد امکان^۹ (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۵۵۶؛ دیلمی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۱۶۸)، اولویت دهی به ارضای نیازهای جسمی آنها^{۱۰} (قاضی نعمان، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۱۹۳ و ۲۵۴)، و در سوی مقابل نگاه مهرورزانه فرزندان به والد^{۱۱} (مجلسی، بی تا، ج ۷۱، ص ۸۰ و ۴۰) و نه خشمگینانه^{۱۲} (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۳۴۹) و تلاش برای

۱. رسول خدا ﷺ: «ثَلَاثٌ يَصِفِينَ وَدَّ الْمَرْءُ لِأَخِيهِ الْمُسْلِمِ: بِلِقَائِهِ إِذَا لَقِيَهُ».

۲. رسول الله ﷺ: «الْمُؤْمِنُ حَبِيبُ اللَّهِ، وَوَلَدُهُ تُحْفَةُ اللَّهِ، فَمَنْ رَزَقَهُ اللَّهُ وَلَدًا فِي الْإِسْلَامِ فَلْيَكْثِرْ قُبْلَتَهُ».

۳. رسول الله ﷺ: «الْمُؤْمِنُ يَأْكُلُ بِشَهْوَةٍ أَهْلِهِ، وَالْمُنَافِقُ يَأْكُلُ أَهْلَهُ بِشَهْوَتِهِ».

۴. رسول خدا ﷺ: «تَهَادُوا وَتَحَاتَبُوا، تَهَادُوا؛ فَإِنَّهَا تَذْهَبُ بِالضَّعَائِنِ».

۵. الإمام الكاظم ﷺ: «إِذَا وَعَدْتُمْ الصَّبِيَانَ فَفُوا لَهُمْ؛ فَإِنَّهُمْ يَرَوْنَ أَنَّكُمْ الَّذِينَ تَرْتُقُونَهُمْ، إِنَّ اللَّهَ لَيَسُّ بِغَضَبٍ لَيْسَ بِغَضَبِ لَيْسَىٰ وَكَغَضَبِهِ لِلنِّسَاءِ وَالصَّبِيَانِ».

۶. الإمام الصادق ﷺ: «ثَلَاثَةٌ لَا عُدْوَانَ لِحَدِّ فِيهَا: ... وَالْوَفَاءُ بِالْعَهْدِ لِلْبَرِّ وَالْفَاجِرِ».

۷. پیامبر خدا ﷺ: «مَشِيكَ إِلَى الْمَسْجِدِ وَانصَرَفْتَ إِلَى أَهْلِكَ فِي الْأَجْرِ سَوَاءٌ. قَالَ النَّبِيُّ ﷺ لِرَجُلٍ أَصْبَحْتَ صَائِمًا قَالَ لَا قَالَ فَعَدَّتْ مَرِيضًا قَالَ لَا قَالَ فَاتَّبَعَتْ جَنَازَةً قَالَ لَا قَالَ فَأَطْعَمْتَ مَشْكِينًا قَالَ لَا قَالَ فَارْجِعْ إِلَى أَهْلِكَ فَأَصْبِحْهُمْ فَإِنَّهُ عَلَيْهِمْ مِنْكَ صَدَقَةٌ».

۸. الإمام الصادق ﷺ: «الْعَدْلُ أَحْلَى مِنَ الْمَاءِ يَصْبِيهُ الظَّمَانُ، مَا وَسَّعَ الْعَدْلُ إِذَا عَدِلَ فِيهِ وَإِنْ قُلَّ؛ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «سَوَوَابِينَ أَوْلَادِكُمْ فِي الْعَطِيَةِ»؛ رَسُولُ خُدَا ﷺ: «عَدِلُوا بَيْنَ أَوْلَادِكُمْ فِي النَّحْلِ، كَمَا تُحْتَبُونَ أَنْ يَدُلُّوا بَيْنَكُمْ فِي الْبِرِّ وَاللُّطْفِ».

۹. الإمام الكاظم ﷺ: «عِيَالُ الرَّجُلِ أَسْرَاؤُهُ، فَمَنْ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ نِعْمَةً فَلْيَوَسِّعْ عَلَى أَسْرَائِهِ، فَإِنْ لَمْ يَفْعَلْ أَوْشَكَ أَنْ تَزُولَ تِلْكَ النِّعْمَةُ»؛ پیامبر خدا ﷺ: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَيَجِبُ الرَّجُلُ مِنْ خَلْقِهِ إِذَا انصَرَفَ مِنْ سَوْفِهِ، فَيَأْخُذُ شَيْئًا فِي كِتْمِهِ لِعِيَالِهِ فَيَفْرَحُوا بِهِ، فَيَبَاهِي اللَّهُ بِهِ الْمَلَائِكَةَ».

۱۰. عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ: «أَنَّهُ نَهَى أَنْ يَشْبَعَ الرَّجُلُ نَفْسَهُ وَيَجِيعَ أَهْلَهُ».

۱۱. رسول خدا ﷺ: «نَظَرُ الْوَلَدِ إِلَى وَالِدَيْهِ حُبًّا لَهُمَا عِبَادَةً. إِمَامٌ صَادِقٌ ﷺ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: «وَاحْفَظْ لَهُمَا جَنَاحَ الذَّلِيلِ مِنَ الرَّحْمَةِ»: لَا تَمْلَأْ عَيْنَيْكَ مِنَ النَّظَرِ إِلَيْهِمَا إِلَّا بِرَحْمَةٍ وَرِفْقَةٍ؛ رَسُولُ خُدَا ﷺ: «مَا وَلَدٌ بَارٌّ نَظَرَ فِي كُلِّ يَوْمٍ إِلَى أَبِيهِ بِرَحْمَةٍ إِلَّا كَانَ لَهُ بِكُلِّ نَظْرَةٍ حِجَّةٌ مَبْرُورَةٌ. قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَإِنْ نَظَرَ فِي كُلِّ يَوْمٍ مِائَةَ نَظْرَةٍ قَالَ: نَعَمْ اللَّهُ أَكْثَرُ وَأَطْيَبُ».

۱۲. إِمَامٌ صَادِقٌ ﷺ: «مَنْ نَظَرَ إِلَى أَبِيهِ نَظْرَ مَاقِبٍ وَهُمَا ظَالِمَانِ لَهُ لَمْ يَقْبَلِ اللَّهُ لَهُ صَلَاةً».

مقدم کردن خواسته والدین بر خواسته خود^۱ (الامام سجاد علیه السلام، ۱۴۱۸، دعای ۲۴) و حتی تلاش برای رفع نیاز والدین حتی بدون درخواست‌شان^۲ (همان)، احترام به دستورهای والدین^۳ (سیدرضی، ۱۳۸۷)، به اسم صدانزدن والدین، جلوتر راه رفتن از آنها، پیشی نگرفتن از والدین در نشستن و بدنام نکردن آنها^۴ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۱۵۸)، بلندشدن جلوی والدین^۵ (تمیمی، ۱۳۶۶، ج ۹۹۷ و ۹۷۸)، نرم و نیکو^۶ (اسراء: ۲۳؛ نک: طبرسی، ۱۴۰۶، ج ۶، ص ۶۳۱) و با تن صدای پایین سخن گفتن^۷ (مجلسی، بی‌تا، ج ۷۱، ص ۴۰) از جمله حقوق والدین است که احترام به آنها لازم است.

۲. مؤلفه پرهیز از اسائه‌ورزی

ریشه اسائه‌ورزی در جهل‌ورزی^۸ (نحل: ۱۱۹)، یعنی نقطه مقابل عقل‌ورزی، است و بازدارنده فرد از اسائه‌ورزی، عقل‌ورزی است^۹ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۲۰)؛ اما برای تحقق پرهیز از اسائه‌ورزی در رابطه چه شناخت‌ها و اعمالی ضرورت دارد؟

شناخت و آگاهی از اسائه‌ورزی: اسائه‌شناسی راهبرد شناختی پرهیز از اسائه‌ورزی است. اسائه‌ورزی به طرف مقابل ظلم است^{۱۰} (مجلسی، بی‌تا، ج ۶۴، ص ۲۳۶) که یا در قالب رفتار کلامی تحقق می‌یابد یا در قالب غیرکلامی؛ اسائه‌ورزی والدین در رابطه والد - فرزندی مشتمل بر

۱. الإمام زین العابدین علیه السلام، من دُعَائِهِ لِأَبِيهِ: «اللَّهُمَّ اجْعَلْنِي... واجْعَلْ طَاعَتِي لِوَالِدِي وَبِرِّي بِهِمَا أَقْرَبَ لِعَيْنِي مِنَ رَقْدَةِ الوَسْنَانِ، وَأُتْلَجَ لِبُصْدُرِي مِنْ شَرِّبَةِ الظَّمَانِ؛ حَتَّى أُوتِرَ عَلَيَّ هَوَايَ هَوَاهُمَا».
۲. الإمام الصادق علیه السلام، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى «وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا»: «الإِحْسَانُ أَنْ تُحْسِنَ صُحْبَتَهُمَا وَإِلَّا تُكَلِّفَهُمَا أَنْ يَسْأَلَكَ شَيْئًا مِمَّا يَحْتَاجَانِ إِلَيْهِ وَإِنْ كَانَا مُسْتَعِينِينَ».
۳. الإمام علي علیه السلام: «فَحَقُّ الوَالِدِ عَلَى الوَلَدِ أَنْ يَطِيعَهُ فِي كُلِّ شَيْءٍ إِلَّا فِي مَعْصِيَةِ اللَّهِ شِحَانَهُ».
۴. «عَنْ أَبِي الْحَسَنِ مُوسَى علیه السلام قَالَ سَأَلَ رَجُلٌ رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه وآله مَا حَقُّ الوَالِدِ عَلَى وَلَدِهِ - قَالَ لَا يَسْمِيهِ بِاسْمِهِ وَلَا يَمْشِي بَيْنَ يَدَيْهِ - وَ لَا يَجْلِسُ قَبْلَهُ وَلَا يَسْتَسَبِّحُ لَهُ».
۵. امام علي علیه السلام: «فَمَنْ عَنِ مَجْلِسِكَ لِأَبِيكَ وَمُعَلِّمِكَ وَإِنْ كُنْتَ أَمِيرًا؛ إِمَامٌ عَلَى علیه السلام: «ثَلَاثٌ لَا يَسْتَحْيِي مِنْهُنَّ: خِدْمَةُ الرَّجُلِ صَيْفَهُ، وَوِيَامُهُ عَنِ مَجْلِسِهِ لِأَبِيهِ وَمُعَلِّمِهِ، وَطَلَبُ الْحَقِّ وَإِنْ قَلَّ».
۶. «وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا».
۷. امام صادق علیه السلام فِي قَوْلِهِ تَعَالَى «وَإِخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذَّلِيلِ مِنَ الرَّحْمَةِ»: «... وَلَا تَرْفَعْ صَوْتَكَ فَوْقَ أَصْوَاتِهِمَا».
۸. «ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ عَمَلُوا الشُّوْءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ».
۹. الإمام زین العابدین علیه السلام: «كَفَّ الأَدَى مِنْ كِمَالِ العَقْلِ».
۱۰. «وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وآله: «مَنْ ابْتُلِيَ فَصَبَرَ وَأُعْطِيَ فَشَكَرَ وَظَلِمَ فَغَفَرَ وَظَلَمَ فَاسْتَغْفَرَ قَالُوا مَا بَالُهُ قَالَ أَوْلِيكَ لَهُمُ الأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ».

رفتارهایی آسیب‌رسان است، همچون بدزبانی^۱ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۳۲۵)، تُرش‌رویی^۲ (ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۲۹۶)، سخت‌گیری به فرزندان^۳ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۶، ص ۵۰)، ظلم^۴ (سیدرضی، ۱۳۸۷، پاینده، ۱۳۸۲، ص ۲۱۲)، بی‌عدالتی و تبعیض^۵ (نسائی، ۱۴۱۱، ج ۶، ص ۲۹۳؛ ابن ابی‌الحدید معتزلی، ۱۴۰۴، ج ۲۰، ص ۲۷۸؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۲۹۲ و ج ۱، ص ۲۱) و هر گونه بدی به فرزند^۶ (لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۴۴۳). همچنین، در رابطه والد - فرزند، اسائه‌ورزی فرزندان به هر رفتار کلامی و غیرکلامی فرزندان اشاره دارد که زمینه گستاخی و بی‌باکی^۷ (ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۴۸۹)، و غم‌زدگی والدین را سبب شود^۸ (ابن‌بابویه، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۳۲۷)، و در مسیر نافرمانی والدین^۹ (مریم: ۱۴ و ۲۳)، خواه والدینی که رفتارهای سالم داشته باشند یا ناسالم^{۱۰} (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۱۶۲)، قرار گیرد.

عمل پرهیز از اسائه‌ورزی: برای تحقق عمل پرهیز از اسائه‌ورزی، به اقدامات ذیل نیاز است: الف. وسوسه‌زدایی از خود^{۱۱} (نک: مجلسی، بی‌تا، ج ۷۴، ص ۲۰۹)؛ برای این هدف هر یک از والد و فرزند نخست نیازمند افزایش شناخت و آگاهی در خود راجع به وسوس و زمینه‌های بروزشان است^{۱۲}

۱. رسول الله ﷺ: «إِنَّ مِنْ شَرِّ عِبَادِ اللَّهِ مَنْ تَكَرَّرَ مُجَالَسَتُهُ لِفُحْشِيهِ».

۲. امام باقر علیه السلام: «... عُبُوسُ الْوَجْهِ وَ سُوءُ الْبِشْرِ مَكْسَبَةٌ لِلْمَقْتِ وَ بُعْدٌ مِنَ اللَّهِ».

۳. الإمام الصادق علیه السلام: «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ رَجِمَ اللَّهُ مَنْ أَعَانَ وَ لَدَّهُ عَلَى بَيْتِهِ. قَالَ: قُلْتُ: كَيْفَ يَعِينُهُ عَلَى بَيْتِهِ؟ قَالَ: يَقْبَلُ مَيْسُورَهُ، وَ يَتَجَاوَزُ عَنْ مَعْسُورِهِ، وَ لَا يَرْهَفُهُ، وَ لَا يَحْرَقُ بِهِ، فَلَيْسَ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ أَنْ يَصِيرَ فِي حَيْدٍ مِنْ حُدُودِ الْكُفْرِ إِلَّا أَنْ يَدْخُلَ فِي عُقُوقٍ أَوْ قَطِيعَةٍ رَجِمَ».

۴. امام علی علیه السلام: «ظَلَمَ الضَّعِيفِ أَفْحَشُ الظُّلْمِ. رَسُولُ اللَّهِ ﷺ اشْتَدَّ غَضَبُ اللَّهِ عَلَى مَنْ ظَلَمَ مَنْ لَا يَجِدُ نَاصِرًا غَيْرَ اللَّهِ».

۵. رسول الله ﷺ: «اعْدِلُوا بَيْنَ أَوْلَادِكُمْ»؛ الإمام علی علیه السلام: «قَدِمَ الْعَدْلُ عَلَى الْبَطْشِ تَطْفُرُ بِالْمَحَبَّةِ، وَ لَا تَسْتَعْمَلُ الْفِعْلَ حَيْثُ يَنْجَعُ الْقَوْلُ»؛ عن رسول الله ﷺ: «أَلَا أُخْبِرُكُمْ بِشِرَارِ رِجَالِكُمْ؟ قُلْنَا: بَلَى يَا رَسُولَ اللَّهِ، فَقَالَ: إِنَّ مِنْ شِرَارِ رِجَالِكُمْ... وَالضَّارِبَ عَبْدَهُ... وَ الْعَدْلُ وَ ضِدُّهُ الْجَوْرُ».

۶. امام علی علیه السلام: «مَنْ أَسَاءَ إِلَى أَهْلِهِ لَمْ يَتَّصِلْ بِهِ تَأْمِيلٌ».

۷. الإمام العسكري علیه السلام: «جُرْأَةُ الْوَالِدِ عَلَى الْوَالِدَةِ فِي صَغَرِهِ، تَدْعُو إِلَى الْعُقُوقِ فِي كِبَرِهِ».

۸. رسول الله ﷺ: «مَنْ أَحْرَزَ وَ الْوَالِدِيهِ فَقَدْ عَقَّبَهُمَا».

۹. (فی صفة یحیی) «وَبِرَّأِ بَوْلَدِيهِ وَ لَمْ يَكُنْ جَبَّارًا عَصِيًّا» (مریم: ۱۴). [نقلاً عن عیسی] «وَبِرَّأِ بَوْلَاتِنِ وَ لَمْ يَجْعَلْنِي جَبَّارًا شَقِيًّا» (مریم: ۲۳).

۱۰. الإمام الباقر علیه السلام: «ثَلَاثٌ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ ﷻ لِأَحَدٍ فِيهِنَّ رُخْصَةً... وَ بِرَّ الْوَالِدِينَ بَرِّينَ كَانَا أَوْ فَاجِرِينَ».

۱۱. امام علی علیه السلام: «وَ أَكْرَمُ نَفْسِكَ عَنْ ذَنْبِيهِ وَ إِنْ سَأَفْتَكِ إِلَى الرَّغَائِبِ فَإِنَّكَ لَنْ تَغْتَاصَّ بِمَا تُبَدِّلُ شَيْئًا مِنْ دِينِكَ وَ عَوْضُكَ بِشَيْءٍ وَ إِنْ جَلَّ».

۱۲. «اللَّهُمَّ وَ مَا سَأَلْنَا لَنَا مِنْ بَاطِلٍ فَعَرَفْنَاهُ، وَ إِذَا عَرَفْنَاهُ فَفَتَانَا، وَ بَصُرْنَا مَا نُكَايِدُهُ بِهِ، وَ أَلْهَمْنَا مَا نُعَدُّهُ لَهُ، وَ أَيْقَظْنَا عَنْ سِنَةِ الْعُقْلَةِ بِالرُّكُونِ إِلَيْهِ، وَ أَحْسِنْ بِتَوْفِيقِكَ عَوْنَنَا عَلَيْهِ».

امام سجاد علیه السلام، ۱۴۱۸، ص ۸۶) تا ضمن جلوگیری از زمینه‌های به وجود آورنده آنها، از همان ابتدای شکل‌گیری تکانه‌ها، افکار و تمایلات مربوط به اسائه‌ورزی به طرف مقابل، این وسواس را از درون خود بیرون براند^۱ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۲۶۸)؛ ب. ترس افزایشی والد و فرزند در خود راجع به انجام‌دادن کاری که اسائه‌ورزی در حق دیگری محسوب شود^۲ (دیلمی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۷۷؛ مجلسی، بی تا، ج ۷۲، ص ۱۵۱). بی‌پروایی در رابطه والد - فرزندی سبب افزایش اشتباهات، از جمله اشتباهات رابطه‌ای، می‌شود^۳ (تمیمی، ۱۳۶۶، ج ۳۶۹۳). ترس ورزی والدین راجع به بروز ناخوشایند در فرزند موجب تنظیم انتظارات از فرزند می‌شود تا در پرتو آن، آنچه را در توان او است بپذیرند، آنچه از توانش خارج است نادیده بگیرند و به آن وادارش نکنند و بر او سخت‌گیرند^۴ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۶، ص ۵۰). همچنین، پرهیز از ظلم^۵ (سیدرضی، ۱۳۸۷؛ پاینده، ۱۳۸۲، ص ۲۱۲) و بدی به فرزند^۶ (لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۴۴۳)، در هر قالبی از جمله پرهیز از تبعیض^۷ (نسائی، ۱۴۱۱، ج ۶، ص ۲۹۳) و در مقابل، اهتمام به عدالت‌ورزی و گفت‌وگو به جای خشونت^۸ (ابن ابی‌الحدید معتزلی، ۱۴۰۴، ج ۲۰، ص ۲۷۸؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۲۹۲) و قهر کوتاه‌مدت (در صورت نیاز) و نه قهرهای درازمدت^۹ (ابن‌فهد حلی، ۱۴۰۷، ص ۷۹) از نتایج عملیاتی این ترس است. از سویی، ترس ورزی فرزندان از بروز ناخوشایند رفتاری و روانی برای والدین نیز به پرهیز از اسائه‌ورزی کمک می‌کند. تقویت ترس

۱. عن ابی الحسن علیه السلام: «رَحِمَ اللهُ امْرَأَهُمْ بِخَيْرِ فَعَمَلَهُ أَوْ هَمَّ بِشَرِّ فَأَتَدَعَ عَنْهُ».

۲. قَالَ رِفَاعَةُ بْنُ أَعْيَنَ قَالَ لِي الصَّادِقُ علیه السلام: «أَلَا أُخْبِرُكَ بِأَشَدِّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ قُلْتُ بَلَى يَا مَوْلَايَ قَالَ أَشَدُّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَنْ أَعَانَ عَلَى مُؤْمِنٍ بِشَطْرِكَلِمَةٍ ثُمَّ قَالَ أَلَا أُخْبِرُكَ بِأَشَدِّ مِنْ ذَلِكَ فَقُلْتُ بَلَى يَا سَيِّدِي فَقَالَ مَنْ غَابَ عَلَيْهِ شَيْئًا مِنْ قَوْلِهِ أَوْ فِعْلِهِ»؛ رسول خدا صلی الله علیه و آله: «من نظری الی مؤمنی نظرة لیخیفه بها، أخافه الله صلی الله علیه و آله یوم لا ظل الا ظله».

۳. «مَنْ قَلَّتْ مَخَافَتُهُ كَثُرَتْ أَفْئَتُهُ».

۴. الإمام الصادق علیه السلام: «قال رسول الله صلی الله علیه و آله: رَجِمَ اللهُ مَنْ أَعَانَ وَلَدَهُ عَلَى بِيْزِهِ. قَالَ: قُلْتُ: كَيْفَ يَعْنِيهِ عَلَى بِيْزِهِ؟ قَالَ: يَقْبَلُ مَيْسُورَهُ، وَ يَتَجَاوَزُ عَنْ مَعْسُورِهِ، وَلَا يَرْهُقُهُ، وَلَا يَخْرُقُ بِهِ، فَلَيْسَ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ أَنْ يَصِيرَ فِي حَدِّ مِنْ حُدُودِ الْكُفْرِ إِلَّا أَنْ يَدْخُلَ فِي عُقُوقِ أَوْ قَطِيعَةِ رَجِيمٍ».

۵. امام علی علیه السلام: «ظَلَمَ الضَّعِيفَ أَفْحَشُ الظُّلْمِ»؛ رسول الله صلی الله علیه و آله: «اشْتَدَّ غَضَبُ اللهِ عَلَى مَنْ ظَلَمَ مَنْ لَا يَجِدُ نَاصِرًا غَيْرَ اللهِ».

۶. امام علی علیه السلام: «مَنْ أَسَاءَ إِلَى أَهْلِهِ لَمْ يَتَّصِلْ بِهِ تَأْمِيلٌ».

۷. رسول الله صلی الله علیه و آله: «اعْدِلُوا بَيْنَ أَوْلَادِكُمْ».

۸. الإمام علی علیه السلام: «قَدِمَ الْعَدْلُ عَلَى الْبَطْشِ تَطْفُرًا بِالْمَحَبَّةِ، وَلَا تَسْتَعْمَلُ الْفِعْلَ حَيْثُ يَنْجَعُ الْقَوْلُ». عن رسول الله صلی الله علیه و آله: «أَلَا أُخْبِرُكُمْ بِشِرَارِ رِجَالِكُمْ؟ قُلْنَا: بَلَى يَا رَسُولَ اللهِ، فَقَالَ: إِنَّ مِنْ شِرَارِ رِجَالِكُمْ... وَالضَّارِبَ عَبْدَهُ».

۹. «قال بعضهم: شكوت إلى أبي الحسن موسى علیه السلام ابنا لي، فقال: لا تضربه، وأهجره ولا تظلم».

درونی راجع به انجام دادن کارهایی که سبب آزار والدین شود^۱ (الامام السجاد علیه السلام، دعای ۲۴) که به پرهیز از هر گونه برخورد حتی کوچک‌ترین برخورد زبانی^۲ (اسراء: ۲۳؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۳۴۸؛ سیدرضی، ۱۳۸۷؛ مجلسی، بی تا، ج ۷۴، ص ۸۵؛ دیلمی، ۱۴۱۲، ج ۱، ۱۷۹؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۶، ص ۵۰)، پرهیز از گستاخی^۳ (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۴۸۹) و نافرمانی آنها^۴ (مریم: ۱۴ و ۲۳) در هر حال^۵ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۱۶۲)، و نیز پرهیز از رفتارهای غمگین‌کننده می‌انجامد^۶ (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۳۲۷).

ب) مؤلفه‌های نگه‌داری عقل‌ورزی ارتباطی

در مسیر نگه‌داشت ارتباط سالم والد - فرزندی نخست نیازمند تحقق مؤلفه‌های نگاه‌دارنده عقل‌ورزی ارتباطی هستیم که عبارت‌اند از «استبشار» که نوعی خودتقویتی برای تداوم‌بخشی به خلق موقعیت خوشایند برای طرف مقابل است و نیز «شکرورزی» که نوعی دگر تقویتی برای تداوم‌بخشی به خلق موقعیت خوشایند از سوی طرف مقابل برای فرد است. در ادامه به تبیین این دو مؤلفه می‌پردازیم.

۱. مؤلفه استبشار

بَشْرَ به معنای فعل «فَرِحَ» یعنی «شادمان شدن» (زهری، بی تا، ج ۱۱، ص ۲۴۶؛ صاحب بن عباد، بی تا، ج ۷، ص ۳۳۰) و نیز به معنای فعل «سَرَّ» یعنی «خوشحال شدن» دانسته شده است (زهری، بی تا، ج ۱۱، ص ۲۴۶؛ ابن منظور، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۶۱). شادی یکی از شش هیجان اصلی است (فردریکسون، ۱۳۹۹،

۱. «اللَّهُمَّ اجْعَلْنِي أَهَابُهُمَا هَيْبَةَ السُّلْطَانِ الْعَسُوفِ».
۲. «فَلَا تَنْقَلُ لَهَا أُقْبُ»؛ امام صادق علیه السلام: «أَدْنَى الْعُقُوقِ: أُقْبُ»، وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ شَيْئًا أَهْوَنَ مِنْهُ لَنْهَى عَنْهُ. امام علی علیه السلام: «لَا تَجْعَلَنَّ ذَرْبَ لِسَانِكَ عَلَى مَنْ أَنْطَقَكَ، وَبَلَاغَةَ قَوْلِكَ عَلَى مَنْ سَدَّدَكَ». پیامبر خدا صلی الله علیه و آله: «مَلْعُونٌ مَلْعُونٌ مَنْ ضَرَبَ وَإِدَّهُ أَوْ وَالِدَتَهُ. وَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله فِي كَلَامٍ لَهُ إِيَّاكُمْ وَ عُقُوقُ الْوَالِدَيْنِ فَإِنَّ رِيحَ الْجَنَّةِ يَوْجَدُ مِنْ مَسِيرَةِ أَلْفِ سَنَةٍ وَ لَا يَجِدُهَا عَاقٌّ وَ لَا قَاطِعُ الرَّجْمِ وَ لَا شَيْخَ زَانَ. رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله: «الْجَنَّةُ طَيِّبَةٌ طَيِّبُهَا اللَّهُ وَ طَيَّبَ رِيحُهَا، يَوْجَدُ رِيحُهَا مِنْ مَسِيرَةِ أَلْفِي عَامٍ، وَ لَا يَجِدُ رِيحَ الْجَنَّةِ عَاقٌّ وَ لَا قَاطِعُ رَجْمٍ وَ لَا مُرْخِي الْإِزَارِ خِيَلًا».
۳. الإمام العسکری علیه السلام: «جُرَّةُ الْوَالِدِ عَلَى وَالدِهِ فِي صَغَرِهِ، تَدْعُو إِلَى الْعُقُوقِ فِي كِبَرِهِ».
۴. [فی صفة یحیی] «وَ بَرًّا بِوَالِدِيهِ وَ لَمْ یکن جَبَّارًا عَصِيًّا» (مریم: ۱۴). [انفلاً عن عیسی] «وَ بَرًّا بِوَالِدَتِي وَ لَمْ یجْعَلْنِي جَبَّارًا شَقِيًّا» (مریم: ۲۳).
۵. الإمام الباقر علیه السلام: «ثَلَاثٌ لَمْ یَجْعَلِ اللَّهُ صلی الله علیه و آله لِأَحَدٍ فِیْهِنَّ رُخْصَةً: ... وَ بَرُّ الْوَالِدَيْنِ بَرِّينَ كَانَا أَوْ فَاجِرینَ».
۶. پیامبر خدا صلی الله علیه و آله: «مَنْ أَحْرَزَ وَالدَّيَةَ فَقَدْ عَقَّمَهَا».

ص ۳۶) و امری درونی در انسان‌ها است که نیاز به شناخت‌افزایی درباره اصل وجودش نیست. به همین دلیل در این قسمت نیازمند شناخت اصل شادی‌کردن و آگاهی از آن نیستیم و صرفاً نیازمند هشیارشدن راجع به شناخت‌هایی هستیم که در استبشار نقش دارند که عبارت‌اند از شناخت هدف رابطه، شناخت ارزشمندی خود و شناخت پیامدهای احسان‌ورزی. خلقت این عالم بی‌هدف نبوده^۱ (آل عمران: ۱۹۱) و رسیدن به مقام بندگی خداوند^۲ (ذاریات: ۵۶) در شئون مختلف زندگی، از جمله روابط والد - فرزندی، مهم‌ترین هدف این خلقت است. خداوند از بندگانش می‌خواهد در موقعیت‌های ارتباطی با دیگران^۳ (بقره: ۱۹۵؛ آل عمران: ۱۳۴؛ مجلسی، بی‌تا، ج ۷۱، ص ۲۲۵)، از جمله در ارتباط با والدین^۴ (احقاف: ۱۵)، احسان‌ورزی کنند. از سویی شناخت ارزشمندی (کرامت)^۵ (اسراء: ۷۰) خود سبب احساس ارزشمندی و به دنبال آن، شکل‌گیری یا افزایش علاقه فرد به خودش به عنوان کسی که این ارزش (کرامت) را دارد می‌شود. چنین شخصی پس از احسان‌ورزی، چون ارزش (کرامت) خود را در معرض تثبیت و ارتقا می‌بیند^۶ (تمیمی، ۱۳۶۶، ج ۸۸۲۳)، استبشار (شادمانی درونی) می‌یابد. بر این اساس، انگیزه استبشار از شناخت ارزشمندی خود به دست می‌آید. همچنین، شناخت «پیامدهای احسان‌ورزی» بر رابطه، خود فرد، زندگی دنیایی، و زندگی آخرتی‌اش سبب خواهد شد فرد از احسان‌ورزی به دیگری استبشار را تجربه کند و به بیان دقیق‌تر، انگیزه استبشار از شناخت پیامدهای احسان‌ورزی نیز محقق می‌شود. عمل استبشار (شادی‌کردن درونی و نمایان شدن آن در چهره) به دنبال عمل احسان‌ورزی محقق می‌شود. از این‌رو وجود مستقلی از احسان‌ورزی ندارد و مؤلفه عملیاتی جداگانه‌ای هم لازم ندارد.

۲. مؤلفه شکرورزی

مؤلفه لازم در موقعیتی که هر یک از والد و فرزند با اعطای طرف مقابل مواجه می‌شود

۱. «رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا».

۲. «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ».

۳. «وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (بقره: ۱۹۵)؛ «وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (آل عمران: ۱۳۴)؛ «أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ﷺ: «أَوْصِيكَ بِتَقْوَى اللَّهِ وَبِرَأْسِيكَ الْمُسْلِم».

۴. «وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا».

۵. «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ».

۶. امام علی ﷺ: «إِنَّكَ إِذَا أَحْسَنْتَ فَفَسَدَتْ كَرَمُكَ، وَإِلَيْهَا تُحْسِنُ، إِنَّكَ إِذَا أَسَأْتَ فَفَسَدَتْ كَرَمُتُكَ، وَإِلَيْهَا تُعْبِئُ».

«شکروزی» است. شناخت‌های لازم در شکروزی به وسیله نیروی عقل انجام می‌شود^۱ (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۳۰۶). اما برای تحقق شکروزی در رابطه چه شناخت‌ها و اعمالی ضرورت دارد؟ شناخت و آگاهی از شکروزی: شناخت و آگاهی از شکروزی اولین راهبرد شناختی شکروزی است. در منابع اسلامی دو واژه «کافاء» و «شکر» در مواجهه با احسان/اعطای (مواجهه با احسان) طرف مقابل مطرح است^۲ (ابن بابویه، ۱۴۰۳، ص ۱۴۱). «كُفُوًا» به معنای مثل و همانند است (صاحب بن عباد، بی‌تا، ج ۶، ص ۳۳۶) و در مقابل «شکر» قرار دارد که در معنای آن فقدان تساوی و «بیشتر بودن یک چیز از معادل آن» وجود دارد (نک: جوهری، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۷۰۲؛ ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۲۰۷). بنابراین، شکروزی به آن معنا است که در مقابل احسان/اعطای (مواجهه با احسان) طرف مقابل، فرد از جهت عاطفی و رفتار کلامی و غیرکلامی پاسخ بیش از آنچه از طرف شخص محسن/معطی به او رسیده است از خود نشان دهد. در این میان، در رابطه والد - فرزند، فرزندان در قبال والدین وظیفه ویژه‌ای برای شکروزی دارند تا آنجا که خداوند صراحتاً بر این وظیفه تأکید کرده (لقمان: ۱۴) و لزوم شکروزی را در هر حال لازم دانسته و متعاقب آن وجوب فرمانبری از آنها و خیرخواهی برای آنها را لازم دانسته است (مجلسی، بی‌تا، ج ۷۵، ص ۲۳۶). والدین نیز با قدرشناسی و قدردانی از فرزندانشان با آموزش ضمنی این مؤلفه به فرزندان، موجب تقویت رفتارهای مثبت در آنها و بهتر طی شدن مسیر تربیت سالم در فرزندان می‌شوند.

عمل شکروزی: برای تحقق شکروزی نیازمند اقدامات زیر هستیم: الف. احسان‌باوری؛ احسان‌باوری سبب می‌شود انسان به حقی که طرف مقابل با احسان‌ورزی خود بر گردنش پیدا کرده است توجه پیدا کند^۳ (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۲۷۱) و نیز برای آنها ارزش قائل شود، به گونه‌ای که مصادیق به‌ظاهر جزئی احسان‌های طرف مقابل را بسیار ببیند^۴ (مجلسی، بی‌تا، ج ۶۴، ص ۲۹۶)؛ ب.

۱. «وَرَكِبَ [الله] فِيهِ عَقْلًا يَتَعَرَّفُ بِهِ نِعْمَهُ».

۲. امام باقر علیه السلام: «مَنْ صَنَعَ مِثْلَ مَا صُنِعَ إِلَيْهِ فَإِنَّمَا كَافَأَ وَمَنْ أَضْعَفَ كَانَ شَاكِرًا وَمَنْ شَكَرَكَانَ كَرِيمًا وَمَنْ عَلِمَ أَنَّ مَا صَنَعَ [إِلَيْهِ] إِنَّمَا يَصْنَعُ لِنَفْسِهِ لَمْ يَشْتَبِطِ النَّاسَ فِي شُكْرِهِمْ».

۳. امام سجاد علیه السلام: «وَأَمَّا حَقُّ مَنْ سَرَّكَ اللهُ بِهِ وَعَلَى يَدَيْهِ فَإِنَّ كَانَ تَعَمَّدَهَا لَكَ حَمْدَتُ اللهِ أَوْ لَأْتَمَّ شُكْرَتُهُ عَلَيَّ ذَلِكَ بِقَدْرِهِ فِي مَوْضِعِ الْجَزَاءِ وَكَافَأَتْهُ عَلَيَّ فَضْلَ الْإِبْتِدَاءِ وَأَرْضَدْتَ لَهُ الْمُكَافَأَةَ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ تَعَمَّدَهَا حَمْدَتُ اللهِ وَشُكْرَتُهُ وَعَلِمْتَ أَنَّهُ مِنْهُ تَوَخَّذْ بِهَا وَأَحْبَبْتَ هَذَا إِذْ كَانَ سَبَبًا مِنْ أَسْبَابِ نِعَمِ اللهِ عَلَيْكَ وَتَرَجُّوْهُ بَعْدَ ذَلِكَ خَيْرًا فَإِنَّ أَشْنَابَ النِّعَمِ بَرَكَةٌ حَيْثُ مَا كَانَتْ وَإِنْ كَانَ لَمْ يَتَعَمَّدْ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ».

۴. امام صادق علیه السلام: «لَا يَكُونُ الْمُؤْمِنُ مُؤْمِنًا حَتَّى يَكُونَ كَامِلَ الْعَقْلِ وَلَا يَكُونُ كَامِلَ الْعَقْلِ حَتَّى ... وَيَشْكُرُ كَثِيرًا قَلِيلَ الْخَيْرِ مِنْ غَيْرِهِ».

تمجیدگری؛ لازمه تمجیدگری به زبان آوردن مصادیق احسان‌ورزی طرف مقابل در حق فرد است^۱ (تمیمی، ۱۳۶۶، ح ۸۹۵۸)؛ ج. جبران‌کنندگی؛ فرمول پاسخ‌دهی به احسان طرف مقابل برای تحقق شکرورزی، پاسخ‌دهی دوبرابری به احسان است^۲ (ابن بابویه، ۱۴۰۳، ص ۱۴۱). البته اگر امکان این‌گونه شکرورزی نبود، تلاش برای دعاگویی حداقل کاری است که فرد گیرنده احسان نباید از آن غافل شود^۳ (مجلسی، بی‌تا، ج ۷۵، ص ۴۳).

ج) مؤلفه‌های بازساختی عقل‌ورزی ارتباطی

برای اصلاح و ترمیم رابطه آسیب‌دیده والد - فرزندی به مؤلفه‌های بازساختی «استغفار» و «صبرورزی» و «غفران» نیاز است. در ادامه به تبیین این سه مؤلفه می‌پردازیم.

۱. مؤلفه استغفار

استغفار، در عقل‌ورزی ریشه دارد^۴ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۲۳) و واکنش لازم در مقابله اسائه‌ورزی است^۵ (ابن بابویه، ۱۴۰۰، ص ۱۰). اما برای تحقق استغفار در رابطه والد - فرزندی چه شناخت‌ها و اعمالی ضرورت دارد؟

شناخت و آگاهی از استغفار: شناخت و آگاهی از استغفار اولین راهبرد شناختی استغفار است. همراه‌ترین مفهوم به استغفار، «توبه» است تا جایی که طبرسی (۱۴۰۶، ج ۵، ص ۲۱۴) آن دو را یکی می‌داند. استغفار بازداری است (بازداری خود از اسائه‌ورزی به خود/دیگران/خداوند) و توبه واداری است (واداری خود به جبران آسیب‌های به‌وجودآمده از اسائه‌ورزی در حق خود/دیگری/خداوند)^۶ (بقره: ۱۶۰). بر این اساس، لازم است فرد استغفارکننده برای جبران آسیب‌های برآمده از اشتباهات رفتار کلامی/غیرکلامی‌اش اقدام کند^۷ (نک: مجلسی، بی‌تا، ج ۶، ص ۳۵).

۱. امام علی علیه السلام: «إِذَا صُنِعَ إِلَيْكَ مَعْرُوفٌ فَادْكُرْ».

۲. امام باقر علیه السلام: «مَنْ صَنَعَ مِثْلَ مَا صُنِعَ إِلَيْهِ فَإِنَّمَا كَأَفَّا وَمَنْ أَضْعَفَ كَانَ شَاكِرًا وَمَنْ شَكَرَكَ كَانَ كَرِيمًا».

۳. رسول الله صلی الله علیه و آله: «مَنْ آتَاكُمْ مَعْرُوفًا فَكَاثِمُوهُ، وَإِنْ لَمْ تَجِدُوا مَا تُكَافِئُونَهُ فَادْعُوا اللَّهَ لَهُ حَتَّى تَطَّلُوا أَنْتُمْ قَدْ كَافَيْتُمُوهُ».

۴. امام صادق علیه السلام در شرح جنود عقل و جهل: «وَالِاسْتِغْفَارُ وَضِدُّهُ الْإِعْتِزَارُ... وَالنُّؤْبَةُ وَضِدُّهَا الْإِضْرَابُ».

۵. سُئِلَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله عَنْ خِيَارِ الْعِبَادِ فَقَالَ «الَّذِينَ... إِذَا أَسَاءُوا اسْتَغْفَرُوا».

۶. «إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَبَيَّنُّوا فَأُولَئِكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَأَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ».

۷. رسول الله صلی الله علیه و آله: «اتدرون من التائب قالوا اللهم لا، قال: اذا تاب العبد و لم يرض الخصماء فليس بتائب».

عمل استغفار: برای تحقق بخشی به استغفار/توبه از اسائه‌ورزی در رابطه والد - فرزندی به طرف مقابل چهار گام لازم است: الف. پشیمانی قلبی؛ توجه‌دهی قلبی والد و فرزند به اشتباه‌بودن رفتار اسائه‌ورزانه و متعاقب آن احساس پشیمانی واقعی که برای شروع فرآیند توبه لازم است^۱ (ابن‌بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۶)؛ ب. پوزش طلبی: پوزش طلبی با اقرار و عذرخواهی زبانی (طلب بخشایش از طرف مقابل)^۲ (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۶، ص ۵۹) و استغفار زبانی (طلب بخشایش از خداوند) محقق می‌شود^۳ (تمیمی، ۱۳۶۶، ج ۳۷۷۷)؛ پ. تصمیم به تکرار نکردن: لازم است فرد به حقوق طرف مقابل توجه، و خود را به رعایت آنها ملزم کند و برای تحقق توبه/استغفار تصمیم بر تکرار نکردن داشته باشد^۴ (همان، ۳۷۷۷)؛ ت. جبران حداکثری پیامدها: برای تکمیل فرآیند استغفار/توبه لازم است فرد تمام تلاشش را به کار ببندد تا با راهکار جبران، پیامدهای رفتار اسائه‌ورزانه قلبی خود برای طرف مقابل را به حداقل ممکن برساند^۵ (آل عمران: ۸۹).

۲. مؤلفه صبرورزی

صبرورزی، در عقل‌ورزی ریشه دارد^۶ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۲۲) و راهکاری مؤثر در مقابل ناخوشایندی‌های رابطه است^۷ (مجلسی، بی‌تا، ج ۱۳، ص ۴۱۹؛ ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۳۶۳). اما برای تحقق صبرورزی در رابطه چه شناخت‌ها و اعمالی ضرورت دارد؟

شناخت و آگاهی از صبرورزی: «شناخت و آگاهی از صبرورزی» اولین راهبرد شناختی صبرورزی است. صبرورزی، واکنش منفعلانه‌ای نیست بلکه واکنشی عاقلانه^۸ (تمیمی، ۱۳۶۶، ج ۶۲۴۹) و فعالانه^۹ (همان، ج ۶۲۴۴ و ۶۲۶۲) در مواجهه با ناخوشاینده‌ها، از جمله ناخوشاینده‌های ارتباطی،

۱. عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ ع: «قَالَ كَفَى بِالنَّدَمِ تَوْبَةً».

۲. عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ ع: «قَالَ وَاللَّهِ مَا يَنْجُو مِنَ الذَّنْبِ إِلَّا مَنْ أَقْرَبَهُ».

۳. امام علی ع: «التَّوْبَةُ نَدَمٌ بِالْقَلْبِ وَاسْتِغْفَارٌ بِاللِّسَانِ».

۴. امام علی ع: «التَّوْبَةُ نَدَمٌ بِالْقَلْبِ وَاسْتِغْفَارٌ بِاللِّسَانِ وَتَرْكُ بِالْجَوَارِحِ وَإِضْمَارُ أَنْ لَا يَعُودَ».

۵. «إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ».

۶. امام صادق ع: در بیان جنود عقل و جهل: «الصَّبْرُ وَضِدَّةُ الْجَزَعِ».

۷. امام صادق ع: «وَصَبْرٌ عَلَى مَوْنَاتِ الْإِخْوَانِ نَفْسُكَ»؛ امام صادق ع: «وَلَمْ يَسْتَنْقِضْ مِنْ مَكْرُوهِ بِمِثْلِ الصَّبْرِ».

۸. امام علی ع: «عَلَيْكَ بِالصَّبْرِ فِيهِ يَأْخُذُ الْعَاقِلُ وَإِلَيْهِ يَرْجِعُ الْجَاهِلُ».

۹. امام علی ع: «صَادُوا الْجَزَعُ بِالصَّبْرِ»؛ امام علی ع: «لَا يَتَحَقَّقُ الصَّبْرُ إِلَّا بِمُقَاتَلَةِ ضِدِّ الْمَأْلُوفِ».

است^۱ (مجلسی، بی‌تا، ج ۱۳، ص ۴۱۹) که نتیجه آن تحقق یکی از ویژگی‌های رابطه سالم والد - فرزندی، یعنی مواجهه سازنده با امور ناخوشایند در رابطه، است. مجلسی (بی‌تا، ج ۶۸، ص ۶۸ - ۶۹) می‌گوید انسان مادامی که در دنیا است در معرض هجوم حوادث، ناراحتی‌ها، بیماری‌ها، اذیت و آزار از ناحیه هم‌نوعان خود در روابط و خلاصه گرفتاری‌ها و سختی‌ها است و از سویی نیز مکلف به انجام دادن دستورها و ترک محرمات الهی و خواسته‌های نفسانی است و تمامی این امور به حسب طبیعت انسان بر او ناخوشایند است. از این‌رو نیازمند نیروی درونی ثابت و استواری است تا بتواند در برابر این امور ناخوشایند بر خود مسلط شود و به جای بی‌تابی و رفتارهای غیراخلاقی (انتقام و کینه‌توزی)، رفتارهای عقلایی و شرعی انجام دهد که این همان صبر و شکیبایی است.

عمل صبرورزی: برای تحقق صبرورزی نیازمند اقدامات عملی ذیل هستیم: الف. پرهیز از شتاب‌زدگی؛ بی‌توجهی فرد به ظرفیت امتحان‌بودن این ناخوشایند‌های ارتباطی موجب جزع و بی‌تابی شود^۲ (نک: مجلسی، بی‌تا، ج ۶۸، ص ۸۳ و ۹۱). پرهیز از شتاب‌زدگی، در واقع، مانع برافروختگی هیجانی و شتاب‌زدگی در مواجهه با والدین و ارزیابی منفی موقعیت برای فرد می‌شود و از شتاب‌زدگی در انتخاب واکنش‌های افراطی هیجانی و رفتاری در زمان رابطه جلوگیری خواهد کرد؛ ب. «پذیرندگی»؛ پذیرش و رضایت‌دادن به ابتلاء (امتحان) ناشی از موقعیت‌های ناخوشایند ارتباطی؛ فرد تصور نکند این اتفاقات نباید برایش بیفتد یا تکرار شود و به اصل امکان بروز این گونه اتفاقات یا تکرارشان رضایت دهد، تا آنجا که حتی گله‌گذاری نکند^۳ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۹۳)؛ پ. «پایداری»؛ از لوازم صبرورزی استمرار در تحمل ناخوشایند است^۴ (نک: مجلسی، بی‌تا، ج ۶۸، ص ۹۱) و استمرار نداشتن در صبرورزی سبب می‌شود آثار صبرورزی به صورت کامل نصیب فرد نشود؛ ت. «یاری طلبی از خداوند»؛ نماز خواندن و دعا و یاری طلبی از خداوند در مواجهه با ناخوشایند‌ها از راهکارهای

۱. امام صادق علیه السلام: «قَالَ لِقَمَانُ: يَا بُنَيَّ، ... وَصَبْرٌ عَلَى مَوْنَاتِ الْإِخْوَانِ نَفْسِكَ».

۲. «قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ يَعْرِفِ الْبَلَاءَ يَصْبِرْ عَلَيْهِ وَ مَنْ لَا يَعْرِفُهُ يَنْكُرْهُ»؛ «هر که بداند بلا و گرفتاری جزء سازمان زندگی است و نزد خدا مزد دارد برای پذیرش آن آماده شود و بر آن صبر جمیل کند، هم آرامش خود را از دست ندهد و هم از خدا مزد برد و هر که به این حقیقت عارف نباشد بی‌تابی کند و در سختی و عذاب بگذراند و مزد هم ندارد» (کمره‌ای، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۱۵۳).

۳. «عَنْ جَابِرٍ قَالَ قَالَ لِي أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَام يَرْحَمُكَ اللَّهُ مَا الصَّبْرُ الْجَمِيلُ قَالَ ذَلِكَ صَبْرٌ لَيْسَ فِيهِ شَكْوَى إِلَى النَّاسِ».

۴. «قَالَ الصَّادِقُ عَلَيْهِ السَّلَام: «تَفْسِيرُ الصَّبْرِ مَاءٌ يَسْتَمَرُّ مَدَائِفَهُ وَ مَا كَانَ عَنِ اضْطِرَابٍ لَا يَسْمَى صَبْرًا»؛ امام علی علیه السلام: «مَنْ صَبَرَ عَلَى طَوْلِ الْأَذَى أَبَانَ عَنْ صَدْقِ النَّفْسِ».

صبرورزی معرفی شده است^۱ (طبرسی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۲۱۷)؛ ث. «واداری خود به صبرورزی»؛ در منابع اسلامی مفهومی به نام «تَصَبَّرَ» وجود دارد. تصبر بافضیلت‌ترین نوع صبر است^۲ (تمیمی، ۱۳۶۶، ج ۴، ص ۶۲۳۴)؛ ح. یاری طلبی از خداوند: نماز و دعا در مواجهه با ناخوشایندهای ارتباطی^۳ (طبرسی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۲۱۷) راهکار مؤثر دیگر برای افزایش صبر در رابطه والد - فرزندی است^۴ (الامام سجاد علیه السلام، ۱۴۱۸).

۳. مؤلفه غفران

غفران در عقل‌ورزی ریشه دارد^۵ (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۲۱؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۳۱۷). اما برای تحقق غفران در رابطه چه شناخت‌ها و اعمالی ضرورت دارد؟

شناخت و آگاهی از غفران: شناخت و آگاهی از غفران اولین راهبرد شناختی غفران است. «مغفرت» در رابطه والد - فرزندی با توجه به عمومیت معنایی که نسبت به «عفو» و «صفح» دارد (نک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ج ۳، ص ۴۲۱)، زمانی محقق می‌شود که فرد بدون آنکه قصد انتقام‌گیری در سر پیوراند و بدون اینکه دیگری را ملامت و سرزنش کند از اسائه‌ورزی طرف مقابل گذشت کند و او را ببخشد و با فراموش کردن آن رفتار ناخوشایند، به گونه‌ای رفتار کند که گویی اسائه‌ورزی صورت نگرفته است و در نتیجه خود فرد هم اسائه‌ورزی خود را (به تدریج) فراموش کند. بی‌شک غفران واکنشی رشدیافته است که فرد در هنگام به خشم آمدن از اسائه‌ورزی طرف مقابل از خود نشان می‌دهد و به دلیل همین پختگی واکنشی است که در قرآن کریم از آن به عنوان یکی از صفات مؤمنان یاد شده است^۶ (شوری: ۳۷). در همین زمینه برخی اندیشمندان مسلمان این توصیه را عالی‌ترین راه رسیدن به ثواب الهی دانسته‌اند (حائری تهرانی، ۱۳۷۷، ج ۱۰، ص ۳۳).

عمل غفران: بررسی منابع اسلامی نشان می‌دهد که برای تحقق غفران نیازمند سه دسته از

۱. امام صادق علیه السلام: «ما يمتنع أحدكم إذا دخل عليه غم من غموم الدنيا أن يتوضأ ثم يدخل مسجده ويركع ركعتين فيدعوا الله فيهما! أما سمعت الله يقول: «استعيبوا بالصبر والصلوة»».
۲. امام علی علیه السلام: «أفضل الصبر التصبر».
۳. امام صادق علیه السلام: «ما يمتنع أحدكم إذا دخل عليه غم من غموم الدنيا أن يتوضأ ثم يدخل مسجده ويركع ركعتين فيدعوا الله فيهما! أما سمعت الله يقول: «استعيبوا بالصبر والصلوة»».
۴. الإمام زين العابدين علیه السلام، من دعائه لأبويه: «واجعل طاعتي لوالدي ويري بهما أقر لعيتي من رقة الوسنان، وألج لصدري من شرية الظمان؛ حتى أوتر على هواي هواهما».
۵. امام صادق علیه السلام: «الرحمة وصدها الغضب... والعفو وصدته الحقد»؛ امام علی علیه السلام: «العاقل من يملك نفسه إذا غضب».
۶. «والذين يجتنبون كبائر الإثم والفواحش وإذا ما غضبوا هم يغفرون».

اقدامات هستیم: الف. پیش از مواجهه با غضب؛ اقداماتی که قبل از مواجه شدن با غضب آوری طرف مقابل، زمینه‌های روانی لازم برای غفران را در فرد فراهم می‌آورند و عبارت‌اند از «پرهیز از خودپسندی»^۱ (نک: مجلسی، بی تا، ج ۷۰، ص ۲۶۳)، «تنظیم انتظارات» به صورت: ۱. کاهش سطح انتظار از طرف مقابل^۲ (تمیمی، ۱۳۶۶، ح ۸۷۰۵)؛ ۲. افزایش سطح انتظار از خود^۳ (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴، ج ۲۰، ص ۳۱۷)، «کینه‌زدایی»^۴ (تمیمی، ۱۳۶۶، ح ۵۰۶۰)، و «ملایمت در واکنش»^۵ (سیدرضی، ۱۳۸۷)؛ ب. حین مواجهه با غضب؛ که عبارت‌اند از «پرهیز از شتاب‌زدگی» (تمیمی، ۱۳۶۶، ح ۶۸۷۵)، «جابه‌جایی ذهنی موقعیت رابطه‌ای» (برگرداندن توجه ذهنی خود از موقعیت رابطه عینی کنونی یعنی «موقعیت اسائه‌ورزی طرف مقابل به فرد - نارضایتی و خشم فرد» به «موقعیت اسائه‌ورزی فرد به خداوند - نارضایتی و خشم خداوند»، و متعاقب آن توجه به اینکه او هم در مقابل خداوند قطعاً اشتباهاتی داشته و دارد و همان‌گونه که دوست دارد خداوند بر او ببخشد و او نیز باید ببخشد^۶ (ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۵۰۳)، «جابه‌جایی ذهنی محتوای رابطه‌ای» (برگرداندن توجه ذهنی خود از رفتار اسائه‌ورزانه طرف مقابل به کرامت و ارزش ذاتی خود^۷ (ابن بابویه قمی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۲۶۸) و خوبی‌های پیشین طرف مقابل)، و «واداری خود به بردباری»^۸ (مجلسی، بی تا، ج ۶۸، ص ۴۰۵)؛ پ. پس از مواجهه با غضب؛ که عبارت است از بخشایش^۹ (طبرسی، ۱۳۹۰، ص ۲۶۲) و نادیده‌گرفتن

---

۱. ابن سنان عن أبي عبد الله عليه السلام: «قَالَ الْحَوَارِيُّونَ لِعِيسَى بْنِ مَرْيَمَ: يَا مُعَلِّمَ الْخَيْرِ أَعْلَمْنَا أَيَّ الْأَشْيَاءِ أَشَدُّ فَقَالَ أَشَدُّ الْأَشْيَاءِ عَضَبُ اللَّهِ عليه السلام قَالُوا فِيمَ يَتَّقَى عَضَبُ اللَّهِ قَالَ بَأْنَ لَا تَعْضِبُوا قَالُوا وَ مَا بَدَأَ الْعَضَبِ قَالَ الْكِبَرُ».

۲. «ذُو الْعَقْلِ لَا يَتَكَبَّرُ إِلَّا عَنِ الْاِحْتِمَالِ». منظور از احتمال در این حدیث متحمل شدن درشتی‌ها و بی‌ادبی‌های مردم، و در صدد تلافی و انتقام گرفتن از آنها برنیامدن است (نک: خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۴، ص ۳۱).

۳. امام علی عليه السلام: «أَرْجَحُ النَّاسَ عَقْلًا وَأَكْمَلُهُمْ فَضْلًا مَنْ... وَإِخْوَانُهُ بِالمُسَالَمَةِ».

۴. امام علی عليه السلام: «الكَاطِمُ مَنْ أَمَاتَ أَعْيَانَهُ».

۵. امام علی عليه السلام: «وَإِخْلِطِ المَيْدَةَ بِضِعْفٍ مِنَ اللَّيْنِ، وَارْفُقْ مَا كَانَ الرِّفْقُ أَرْفَقَ (أَوْفَقَ)».

۶. امام علی عليه السلام: «مِنْ طَبَائِعِ الجُهَالِ التَّسْرُّعُ إِلَى العَضَبِ فِي كَلِّ حَالٍ».

۷. قال المعصوم عليه السلام: «وَاعْفُوا عَمَّنْ ظَلَمَكُمْ كَمَا أَنْتُمْ تُجْتَبُونَ أَنْ يَغْفَى عَنْ إِسَاءَةِ تَكُمُ فَاعْتَبِرُوا بِعَفْوِ اللَّهِ عَنْكُمْ... إِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَكُونُوا أَحِبَّاءَ اللَّهِ وَأَصْفِيَاءَ اللَّهِ فَأَحْسِنُوا إِلَى مَنْ أَسَاءَ إِلَيْكُمْ وَاعْفُوا عَمَّنْ ظَلَمَكُمْ».

۸. قال الرضا عليه السلام: «إِنَّ العَبْدَ إِذَا عَضِبَ لَمْ يَتَرَفَّسْهُ وَجَهْلَ قَدْرَهُ مِنْ عَظَمِ العَضَبِ فَإِذَا حَفِظَ نَفْسَهُ وَ عَرَفَ قَدْرَهُ وَ سَكَنَ عَضْبُهُ كَانَتْ عَاقِبَتُهُ كَالقَلَمَةِ الطَّيْبَةِ الَّتِي أَكَلَتْهَا».

۹. أمير المؤمنين عليه السلام: «إِنْ لَمْ تَكُنْ حَلِيمًا فَتَحَلَّمْ فَإِنَّهُ قَلٌّ مَنْ تَشَبَّهَ بِقَوْمٍ إِلَّا أَوْشَكَ أَنْ يَكُونَ مِنْهُمْ».

۱۰. «وَ كَانَتْ جَارِيَةً لِعَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ عليه السلام تَسْكُبُ عَلَيْهِ المَاءَ فَسَقَطَ الإِبْرِيُّ مِنْ يَدِهَا فَسَجَّهَ فَرَفَعَ وَأَسَهُ إِلَيْهَا فَقَالَتْ الجَارِيَةُ إِنَّ اللَّهَ يَقُولُ وَالكَاظِمِينَ العَيْظَ فَقَالَ كَلَّمْتُ عَيْظِي قَالَتْ وَالعَافِينَ عَنِ النَّاسِ قَالَ عَفْوْتُ عَنْكَ قَالَتْ وَاللَّهُ يَجِبُ الْمُحْسِنِينَ قَالَ أَذْهَبِي فَأَنْتِ حُرَّةٌ لَوْجِهَ اللَّهِ».

امر ناخوشایند^۱ (فرقان: ۷۲؛ مجلسی، بی تا، ج ۷۴، ص ۱۶۷) بدون گله‌گزاری^۲ (ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۳۶۹) و سرزنش^۳ (تمیمی، ۱۳۶۶، ج ۴۵۱۰).

روابط فرضی مدل مفهومی عقل‌ورزی ارتباطی اسلامی

روابط فرضی مؤلفه‌های مدل مفهومی عقل‌ورزی ارتباطی در شکل ۱ نمایش داده شده است.

شکل ۱: نحوه تعامل مؤلفه‌های عقل‌ورزی ارتباطی در مدل ارتباطی والد - فرزندی

همان‌گونه که در شکل ۱ می‌بینیم، در مجموع، سه گروه مؤلفه عقل‌ورزی ارتباطی (ساختی، نگهداری، بازساختی) به نحوه تأثیر و تأثر متقابل در راستای شکل دادن ارتباط والد - نوجوان سالم و غیر مرضی و تداوم‌بخشی آن و نیز اصلاح نقایص موجود در رابطه بر هم تأثیر می‌گذارند که البته شروع رابطه با مؤلفه‌های ساختی است. لذا حرکت چرخ‌دنده در شکل ۱ نخست از مؤلفه‌های ساختی است اما بعد به صورت چرخشی و افزایشی مؤلفه‌ها بر هم اثرگذارند.

بحث و نتیجه‌گیری

از اواخر دهه هشتم قرن بیست، به تدریج پژوهشگران به جای تأکید صرف بر تأثیرگذاری کیفیت

۱. «وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا»؛ امام باقر(ع): «صَلِّحْ شَأْنَ النَّاسِ التَّعَايُشِ وَالتَّعَاشُرِ - مِلَّءْ مِکْيَالًا - ثَلَاثَةٌ فِطْنٌ، وَتُلَّتْ تَعَاْفَلٌ».

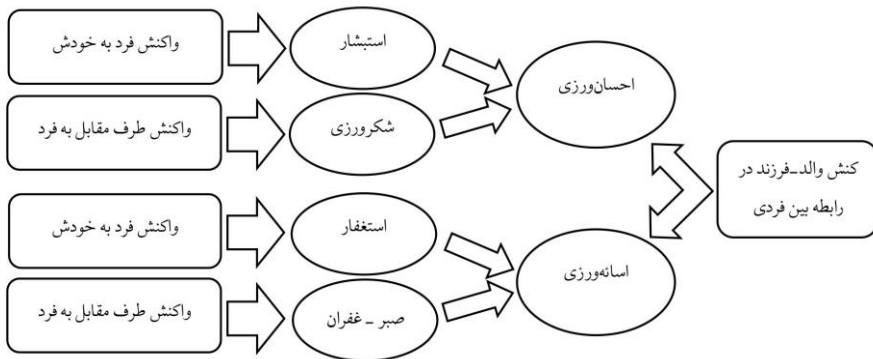
۲. امام صادق(ع) در تفسیر آیه «فَاَصْفَحْ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ» (حجر: ۸۵) فرمودند: «أَنْ لَا تُعَاقِبَ عَلَي الدَّنْبِ».

۳. امام علی(ع): «إِيَاكَ أَنْ تُكْرِزَ الْعَتَبَ؛ فَإِنَّ ذَلِكَ يَغْرِى بِالذَّنْبِ، وَيَهْوُونَ الْعُتَبَ».

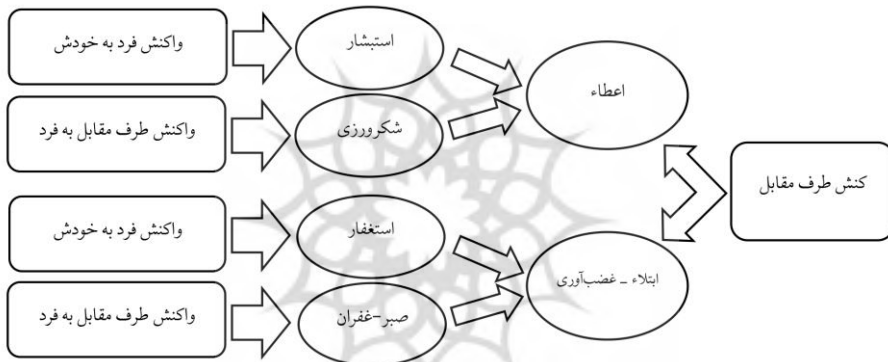
فرزندپروری والدین در نوع تربیت فرزندان، بر اهمیت روابط متقابل بین والد - فرزند در شکل‌گیری تربیت فرزندان (نک: گریوسیک و گودنائه،^۱ ۱۹۹۴، به نقل از: باقری، ۱۳۹۲، ص ۱۱) تأکید کردند. پژوهش حاضر همسو با تحقیقاتی است که بر کیفیت ارتباط والد - فرزند به عنوان عامل سلامت روان یا ابتلای فرزندان به مشکلات درونی‌سازی شده و برونی‌سازی شده^۲ تأکید دارند (نک: گلاکوکلو و سکلوفسکی،^۳ ۲۰۱۷، ص xiii). در این میان، در تبیین عناصر مهم در ارتباط والد - فرزند به حمایت والدینی، رضایتمندی از والدگری، مشارکت در مسائل فرزندان، ارتباط، چارچوب حدود والدین، تقویت استقلال فرزند و نیز جهت‌گیری نقش جنسی اشاره شده است (جرارد،^۴ ۱۹۹۴، به نقل از: باقری، ۱۳۹۲، ص ۱۱) اما در این پژوهش‌ها به کنش و واکنش‌های موجود بین والد - فرزند اشاره‌ای نشده است.

در پژوهش حاضر اما این کنش و واکنش‌ها تحت عنوان «بررسی مفاهیم اولیه مرتبط با مدل ارتباط والد - نوجوان بر اساس منابع اسلامی» کنکاش شد که عبارت‌اند از: احسان‌ورزی، استبشار، اسانه‌ورزی، استغفار، اعطاء، شکرورزی، ابتلاء، صبرورزی، غضب، و غفران. مدل ارتباط والد - نوجوان بر اساس منابع اسلامی از دو مؤلفه کنشی و واکنشی تشکیل شده است. مؤلفه کنشی مشتمل بر دو زیرمؤلفه «احسان‌ورزی» و «پرهیز از اسانه‌ورزی» است؛ مؤلفه واکنشی از دو زیرمؤلفه «مؤلفه‌های واکنشی نسبت به خود»، و «مؤلفه‌های واکنشی نسبت به طرف مقابل» تشکیل شده است. مؤلفه‌های واکنشی نسبت به خود مشتمل بر دو زیرمؤلفه «استبشار» و «استغفار» است. مؤلفه‌های واکنشی نسبت به طرف مقابل، مشتمل بر سه زیرمؤلفه «شکرورزی»، «صبرورزی»، و «غفران» است. مجموع این کنش‌ها و واکنش‌های ارتباطی در شکل ۲ و شکل ۳ نمایش داده شده است.

-
1. Grusec, J. E.; Goodnow, J. J
  2. Internalizing and Externalizing Problems
  3. Coulacoglou, C.; Saklofske, D. H
  4. Gerard, A. B

شکل ۲: کنش و واکنش خود والد - فرزند و طرف مقابلش به او در ارتباط عقل و روانه

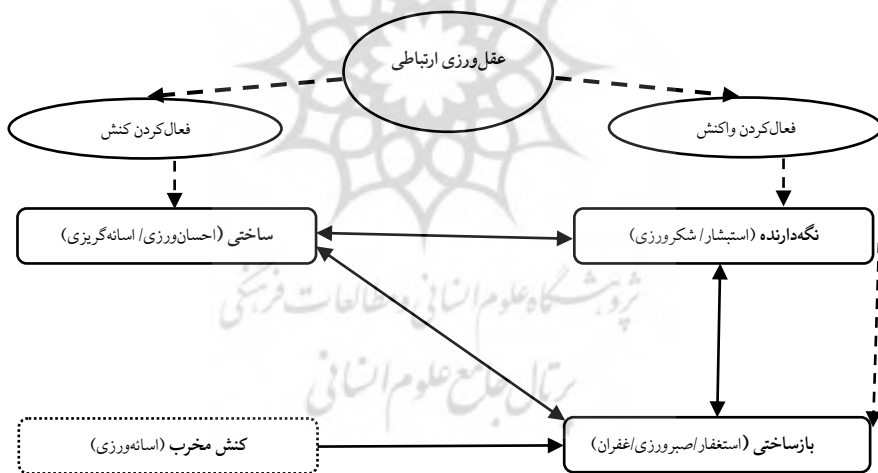

شکل ۳: کنش طرف مقابل و واکنش خود طرف مقابل و والد - فرزند به او در ارتباط عقل و روانه

بر این اساس، در رابطه والد - فرزندی، کنش‌های هر یک از طرفین نسبت به همدیگر یا «احسان و رزی» است یا «اسانه و رزی»؛ از سویی «احسان و رزی» هر یک از طرفین برای طرف مقابلش «اعطاء» (مواجهه با احسان) و اسانه و رزی هر یک از طرفین رابطه برای طرف مقابلش «ابتلاء» و/یا «غضب» محسوب می‌شود. از سوی دیگر، در رابطه بین فردی، در مقابل هر یک از کنش‌های احسان و رزی یا اسانه و رزی، واکنشی از سوی خود فرد یا طرف مقابل می‌تواند ظاهر شود. اگر فرد نسبت به طرف مقابل، «کنش احسان و رزی» داشته باشد، واکنش عقل و روانه فرد نسبت به خود «استبشار» (خودتشویقی) است. و اگر فرد نسبت به طرف مقابل، «کنش اسانه و رزی» داشته باشد، واکنش عقل و روانه فرد نسبت به خود «استغفار» (خوداصلاحی) است. از سویی، اگر طرف مقابل نسبت به فرد، «کنش اعطاء» داشته باشد، واکنش عقل و روانه فرد نسبت

به طرف مقابل «شکرگزاری» (دگرتشویقی) است و اگر طرف مقابل نسبت به فرد، «کنش ابتلاء و/یا به غضب‌آوری (اسانه هیجانی رفتاری)» داشته باشد، واکنش عقل‌ورزانه فرد نسبت به طرف مقابل «صبرورزی و/یا غفران» (دگراصلاحی) است.

در نهایت، بررسی کنش‌ها و واکنش‌های فوق مدلی تعاملی را نمایان می‌کند که بر اساس تعامل مجموعه‌ای از کنش‌ها و واکنش‌های ارتباطی توصیف می‌شود. این مدل، فضای ارتباط والد - نوجوان را به صورت نظامی پویا مفهوم‌سازی می‌کند که در آن، طرفین ارتباط با انگیزه کسب رضای الاهی، فعالانه در ساختن، نگهداری و بازسازی ارتباط سالم مشارکت می‌کنند. در این میان، عقل نیروی شناختی و مهارگر است (نک: پسندیده، ۱۳۸۸، ص ۵۹؛ نک: رفیعی هنر و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۱۱۲ - ۱۱۳؛ عباسی، ۱۳۹۶، ص ۱۲۹) که با هدف بندگی خداوند^۱ (جهت‌گیری در مسیر کسب رضای خداوند) (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۱) مجموعه کنش‌ها و واکنش‌های سالم فوق در ارتباط بین فردی را تنظیم و مدیریت می‌کند؛ مدل مذکور در شکل ۴ نمایش داده شده است.

شکل ۴: مدل مفهومی پیشنهادی عقل‌ورزی ارتباطی اسلامی

در واقع، عقل‌ورزی ارتباطی نقش اساسی در تحقق مدل ارتباطی والد - فرزند دارد. بر اساس آنچه اشاره شد، می‌توان برای عقل‌ورزی ارتباطی اسلامی تعریف زیر را مطرح کرد: «نیروی شناختی و مهارگر که تنظیم‌کننده ارتباط والد - نوجوان بر پایه نظم‌دهی به مجموعه‌ای از واداری‌ها

۱. سئل الصادق علیه السلام: «مَا الْعَقْلُ قَالَ عليه السلام مَا عُيِدَ بِهِ الرَّحْمَنُ وَكَتُيِبَ بِهِ الْجَنَانُ».

و بازداری‌ها است، به این صورت که فرد را به «احسان‌ورزی» نسبت به طرف مقابل واداشته، از «اسائه‌ورزی» وامی‌دارد (کنش‌های ساختی)، فرد را به «استبشار» و «شکرورزی» (واکنش‌های نگره‌داری) واداشته، از «اشمئزاز» و «کفران» وامی‌دارد، و نیز فرد را به «استغفار» و «صبرورزی - غفران» (واکنش‌های بازساختی) واداشته، از «غرور» و «بی‌تابی - کینه و خشم» وامی‌دارد.

در نهایت، می‌توان گفت ارتباط سالم، محصول عقل‌ورزی ارتباطی است، یعنی شکل‌دادن ارتباط سالم بین فردی نیازمند مبتنی کردن کنش‌ها و واکنش‌های ارتباطی بر پایه عقل است. بر اساس آنچه بیان شد، عقل‌ورزی ارتباطی را از نگاه اسلامی می‌توان چنین تعریف کرد: «ارتباطی سالم است که مبتنی بر عقل‌ورزی ارتباطی باشد، به این معنا که در آن کنش‌های ساختی «احسان‌ورزی» و «پرهیز از اسائه‌ورزی» و واکنش‌های نگره‌داری «استبشار» و «شکرورزی» و واکنش‌های بازساختی ارتباط «استغفار»، «صبرورزی» و «غفران» به صورت مجموعه‌ای و توأمان به کار گرفته شود».

در تبیین مشکلات ارتباطی پیش‌آمده والد - فرزندی در سنین ۱۲ تا ۱۶ سال، فقدان اهتمام طرفین ارتباط والد - نوجوان به وارد نکردن رفتارهای ناسالم و مرضی در فضای ارتباطی از سوی یک/دو طرف ارتباط سبب می‌شود رفتارهای ناسالم و مرضی از سوی یک/دو طرف ارتباط وارد چرخه ارتباط بین فردی شود و در نتیجه احساسات منفی همچون غم، ترس، خشم، و تنفر از طرف مقابل تشدید گرد و توأم با آن، افکار منفی همچون بی‌انصافی، گستاخی، و زورگوبودن طرف مقابل ایجاد شود؛ در امتداد کنش ناسالم ارتباطی مذکور و احساسات ناخوشایند و افکار منفی ایجاد شده دو وضعیت روانی رفتاری توأمان و تعاملی شکل می‌گیرد: ۱. فقدان اهتمام طرفین به جبران رنجشی که در طرف مقابل به وجود آورده‌اند (ترمیم‌گر احساس ناخوشایند و اصلاح‌گر افکار منفی ایجاد شده) در کنار ۲. بی‌توجهی طرفین به رفتارهای سالم و رضایت‌آفرین طرف مقابل که می‌توانست انگیزه‌ساز جبران کنش ناسالم اولیه فرد باشد؛ مجموع این دو وضعیت روانی رفتاری سبب می‌شود انگیزه طرفین ارتباط در ایجاد کنش‌های سالم و رضایت‌بخش برای دیگری و رضایت‌آفرین برای خودشان کم‌رنگ شود و در نهایت به بروز سه وضعیت روانی رفتاری دیگر به صورت توأمان و تعاملی با همدیگر بینجامد که عبارت‌اند از: «تحمل نکردن رنجش‌های وارد شده از سوی طرف مقابل و اقدام به مقابله به مثل»، «ناتوانی در مهار خشم خود هنگام رنجش شدید از طرف مقابل»، و در نهایت «نبخشیدن رفتارهای رنجش‌آور وارد شده از سوی طرف مقابل و کینه‌گرفتن از طرف مقابل»؛ این سه وضعیت روانی رفتاری سبب می‌شود احساسات ناخوشایند

تشدید شده غم، ترس، خشم، و تنفر و افکار منفی توأمان همچون بی انصافی، گستاخی، و زورگو بودن طرف مقابل و مجموعه‌ای از رفتارهای ناسالم ارتباطی همچون پرخاشگری، تهدید، و آسیب‌رسانی در والدین و فرزند گسترش یابد.

شکل‌گیری و تداوم ارتباط ناسالم می‌تواند زمینه‌ساز بر هم خوردن سلامت روان طرفین رابطه و شکل‌گیری اختلالات روانی مختلف در آنها شود، به گونه‌ای که هر چه نظم‌جویی ارتباط از سوی طرفین رابطه کمتر لحاظ شود، سلامت روانی طرفین در معرض آسیب بیشتری قرار می‌گیرد و از سویی هر چه سازمان‌یافتگی روانی یکی از طرفین رابطه ضعیف‌تر باشد (در اینجا نوجوان) آسیب روانی عمیق‌تری از ارتباط ناسالم متوجه او خواهد شد؛ این مدل هر چه به سنین کمتر بخواهد نزدیک شود نیازمند تلاش بیشتر از سوی والدین برای پیش‌قدم‌شدن و اجرای هر چه بیشتر و آموزش متناسب با سن به کودک است.

فهرست منابع

قرآن کریم.

الامام علی بن الحسین علیه السلام (امام سجاد) (۱۴۱۸). صحیفه سجادیه، قم: الهادی.

ابن ابی الحدید معتزلی، عبد الحمید بن هبة الله (۱۴۰۴). شرح نهج البلاغه، قم: کتاب‌خانه آیت‌الله مرعشی نجفی.

ابن بابویه قمی (صدوق)، محمد بن علی (۱۳۶۲). الخصال، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

ابن بابویه قمی (صدوق)، محمد بن علی (۱۴۰۰). امالی، بیروت: اعلمی.

ابن بابویه قمی (صدوق)، محمد بن علی (۱۴۰۳). معانی الاخبار، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

ابن بابویه قمی (صدوق)، محمد بن علی (۱۴۰۴). من لا یحضره الفقیه، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

ابن بابویه قمی (صدوق)، محمد بن علی (۱۴۰۶). ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، قم: دار الرضی.

ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴). تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و آله، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغة، قم: مكتب الاعلام الاسلامی.
- ابن فهد حلّی، احمد بن محمد (۱۴۰۷). عدة الداعی و نجاح الساعی، قم: دار الكتاب اسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۰). لسان العرب، بیروت: دار صادر.
- ازهری، محمد بن احمد (بی تا). تهذیب اللغة، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- باقری، فریبرز (۱۳۹۲). «الگوی ارتباط والد - فرزند، مدل نظری فرزندپروری بر مبنای هستی‌شناسی و انسان‌شناسی اسلامی»، در: علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، ش ۱، ص ۵ - ۴۰.
- بیهقی، احمد بن حسین (۱۴۲۱). شعب الایمان، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۸۲). نهج الفصاحة، تهران: دنیای دانش.
- پسندیده، عباس (۱۳۸۴). رضایت از زندگی، قم: دارالحديث.
- پسندیده، عباس (۱۳۸۸). اخلاق پڑوهی حدیثی، تهران: سمت.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد (۱۳۶۶). تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۳۷۶). الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیة، بیروت: دار العلم للملایین.
- حائری تهرانی، سید علی (۱۳۷۷). مقتنیات الدرر و ملتقطات الثمر، تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹). تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة، قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- خوانساری، جمال الدین (۱۳۶۶). شرح آقا جمال الدین خوانساری بر غرر الحکم، تهران: دانشگاه تهران.
- دیلمی، حسن بن ابی الحسن (۱۴۱۲). ارشاد القلوب الی الصواب، قم: شریف رضی.
- رفیعی هنر، حمید؛ جان بزرگی، مسعود؛ نارویی نصرتی، رحیم؛ حسن آبادی، حمیدرضا (۱۳۹۷). الگوی درمانی خودنظم‌جویی برای افسردگی بر اساس منابع اسلامی: تدوین مدل مفهومی و طرح‌نمای درمان و مطالعه امکان‌سنجی و نتایج اولیه آن، رساله دکتری مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- سراقی، همایون؛ منیرپور، نادر؛ احمدی، محمدرضا؛ حسن آبادی، حمید (۱۳۹۴). «مادر از نگاه اسلام و روان‌شناسی و تعیین مؤلفه‌های نقش مادری بر اساس متون دینی»، در: پژوهش‌نامه اسلامی زنان و خانواده، س ۳، ش ۱، ص ۱۳ - ۴۳.
- سیدرضی، محمدبن حسین (۱۳۸۷). نهج البلاغه. ترجمه محمد دشتی، قم: الهادی.

- صاحب بن عباد، اسماعیل بن عباد (بی‌تا). المحيط فی اللغة، بیروت: عالم الكتب.
- طباطبایی، محمدکاظم (۱۳۹۰). منطق فهم حدیث، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
- طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۷۰). مکارم الاخلاق، قم: شریف رضی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۹۰). إعلام الوری بأعلام الهدی، تهران: اسلامیه.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۶). مجمع البیان، بیروت: دار المعرفة.
- عباسی، مهدی (۱۳۹۶). الگوی تنظیم رفتار جنسی بارویکرد اسلامی، قم: دارالحدیث.
- عسکری، حسن بن عبدالله (بی‌تا). الفروق فی اللغة، بیروت: دار الافاق الجديدة.
- علی پور، مهدی؛ حسینی، حمیدرضا (۱۳۹۴). پارادایم اجتهادی دانش دینی (پاد)، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- فرانزوی، استفن ال. (۱۳۸۶). روان‌شناسی اجتماعی، ترجمه: مهرداد فیروزبخت و منصور قنادان، تهران: رسا.
- قاضی نعمان، نعمان بن محمد (۱۳۸۵). دعائم الاسلام، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- کاشانی، فتح‌الله (۱۳۷۸). تنبیه الغافلین و تذکرة العارفين، تهران: پیام حق.
- کراجکی، ابوالفتح (۱۳۹۴). معدن الجواهر، تهران: مرتضوی.
- کلینی، محمد بن اسحاق (۱۳۶۲). الکافی، تهران: اسلامیه.
- کمره‌ای، محمدباقر (۱۳۶۴). آداب معاشرت: ترجمه جلد شانزدهم بحار الانوار، تهران: اسلامیه.
- کوخابی، آزاد؛ رودمقدس، رمضان‌علی (۱۳۹۵). «بررسی سبک‌های فرزندپروری در منابع اسلامی»، در: بصیرت و تربیت اسلامی، دوره ۱۳، ش ۳۶، ص ۱۲۹ - ۱۵۰.
- لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶). عیون الحکم والمواعظ، قم: دارالحدیث.
- متقی هندی، علاء الدین (۱۳۹۹). کنز العمال، بیروت: مؤسسه الرساله.
- مجلسی، محمدباقر (بی‌تا). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، تهران: اسلامیه.
- محمدپور، احمد؛ صادقی، رسول؛ رضایی، مهدی (۱۳۸۹). «روش‌های تحقیق ترکیبی به عنوان سومین جنبش روش‌شناختی: مبانی نظری و اصول عملی»، در: جامعه‌شناسی کاربردی، دوره ۲۱، ش ۲ (۳۸)، ص ۷۷ - ۱۰۰.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۷). اخلاق در قرآن، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب علیه السلام.

مکتوبیان بهارانچی، آسیه؛ کلاتر کوشه، محمد؛ خوانین زاده، محمدحسین (۱۳۹۴). «ساخت و
هنجار یابی پرسش نامه فرزندپروری در نگرش اسلامی»، در: پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت
اسلامی، ش ۲۷، ص ۱۴۳ - ۱۲۳.

نسائی، أحمد بن الحسین (۱۴۱۱). السنن الکبری، بیروت: دار الکتب العلمیة.
همت بناری، علی (۱۳۹۴). «اصول فرزندپروری در سبک زندگی اهل بیت (علیهم السلام)»، در: مطالعات
اسلام و روان شناسی، س ۹، ش ۱۶، ص ۱۳۵ - ۱۵۲.

همتی، مجید (۱۳۹۲). تهیه، ساخت و تعیین ویژگی های روان سنجی پرسش نامه نقش تربیتی پدر
از دیدگاه اسلام، پایان نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

Baldwin, D. A. (2000). "Interpersonal Understanding Fuels Knowledge Acquisition", in:
Current Directions in Psychological Science, Vol. 9, No. 2, pp. 40 - 45.

Coulacoglou, C.; Saklofske, D. H. (2017). *Psychometrics and Psychological Assessment:
Principles and Applications*, Academic Press.

Desjardins, C. D.; Bulut, O. (2018). *Handbook of Educational Measurement and
Psychometrics Using R*, CRC Press.

Reis, H. T.; Gable, S. L. (2003). "Toward a Positive Psychology of Relationships", In: Keyes,
C. L. & Haidt, J., Eds., *Flourishing: The Positive Person and the Good Life*, American
Psychological Association, Washington DC, pp. 129 - 159.

Roffey, S. (2012). *Positive Relationships Evidence Based Practice across the World*, London:
Springer.

Sanders, M. R.; Turner, K. M. T. (2017). "The International Dissemination of the Triple P-
Positive Parenting Program", In: J. R. Weisz & A. E. Kazdin (Eds.), *Evidence - based
Therapies for Children and Adolescents* (3rd ed., pp. 429-446), New York: Guilford Press.

Van der Horst, F. C. (2011). John Bowlby - From Psychoanalysis to Ethology: Unravelling
the Roots of Attachment Theory, John Wiley & Sons.